

Araştırma Makalesi / Research Article

İKTİSADİ VE MALİ MESELELERİN TANZİMAT BASININDA YANSIMALARI

Uğur DOLGUN¹

Öz

Tanzimat sürecindeki mali ve iktisadi krizler, Osmanlı İmparatorluğu'nda çöküş belirtileriyle birlikte yeni bir düşünsel inşanın da habercisi olarak belirmiştir. Tanzimat basını ile iktisadi zihniyet arasında kurulabilecek kesişimsel okumaları açığa çıkarma amacındaki bu çalışma, söz konusu inşanın en belirgin izdüşümünün dönemin kalemlerinde aranması gerektiği varsayımdadır. Pozitivist ve ilerlemeci zihin dünyasının temsilcilerinden ve dönemin simge isimlerinden Şinasi, Münif Paşa ve Namık Kemal, kamusal görünürlük kazanmasında kurucu bir rol attettikleri maliye ile iktisadi teknik bir disiplin olmanın ötesinde mevcut sorunların kurtuluş reçetesi olarak görmüş ve basını da bu reçetenin toplumla buluştuğu bir ortama dönüştürmüşlerdir. Bu bağlamda Tasvîr-i Efkâr, Hürriyet, İbret, Mecmua-i Fünûn gibi yayın organlarında öne çıkan haber, makale ve tefrikaların bir kısmı tarihsel bağlam ve sosyo-ekonomik yapıyla ilişkileri paralelinde ele alınarak, seçilen bu metinlerdeki kavram setleri ile ideolojik yönelimler belirlenmeye çalışılmıştır. Elde edilen bulgular da liberal iktisat anlayışının dönemsel belirleyiciliğinde basının taşıyıcı bir işlev üstlendiğinin göstergesidir. Kısacası, Tanzimat basını haberciliğin ötesinde çok katmanlı bir misyon yüklenerek, hem düşünsel ortam ile iktisat ve maliyenin serencamı arasında geçişken köprüler kurmak hem iktisadi düşüncenin içselleştirilmesinde öğretici ve dönüştürücü bir misyon üstlenmek hem de yeni toplumsal sınıfların alt yapısını hazırlayan epistemolojik bir aygıt işlevi sergilemek yoluyla modern Osmanlı iktisadi tahayyülünün oluşumuna katkı sağlayan başat mecra rolündedir.

Anahtar Kelimeler: İktisadi anlayış, Maliye politikaları, Tanzimat basını, Osmanlı modernleşmesi, Osmanlı aydını.

JEL Kodları: Z1, B1, B3.

REFLECTIONS OF ECONOMIC AND FISCAL ISSUES IN THE NEWSPAPERS AND JOURNALS OF THE TANZİMAT ERA

Abstract

During the Tanzimat era, the Ottoman Empire's financial and economic crises signaled imperial decline while foreshadowing the emergence of a new intellectual formation. Aiming to uncover the intersections between the Tanzimat press and economic mentality, this study assumes that the most salient reflection of this intellectual reconstruction should be sought in the writings of the period. Prominent representatives of a positivist and progressive intellectual framework, such as Şinasi, Münif Pasha, and Namık Kemal, regarded finance and economics not merely as technical disciplines but as remedies for existing problems. Moreover, they envisioned the press as a vital medium for disseminating these solutions to society. In this context, news articles, opinion pieces, and serialized works featured in periodicals such as *Tasvîr-i Efkâr*, *Hürriyet*, *İbret*, and *Mecmua-i Fünûn* have been examined in relation to their historical and socio-economic contexts to identify the conceptual frameworks and ideological orientations embedded within these texts. The findings suggest that the press played a pivotal role in promoting liberal economic thought during this transformative period. In short, the Tanzimat press assumed a multilayered mission beyond mere reporting: building transitional bridges between the intellectual milieu and the trajectories of finance and economics; undertaking an educational and transformative role in the internalization of economic thought; and functioning as an epistemological apparatus that laid the groundwork for the emergence of new social classes. In doing so, it became a principal medium contributing to the formation of the modern Ottoman economic imagination.

Keywords: Economic thought, Fiscal policies, Tanzimat press, Ottoman modernization, Ottoman intellectuals.

JEL Codes: Z1, B1, B3.

¹ Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Üniversitesi İktisat Fakültesi İktisat Bölümü İktisat Sosyolojisi Anabilim Dalı, udolgun@istanbul.edu.tr, ORCID: 0000-0003-4898-1007.

Başvuru Tarihi (Received): 01.05.2025 **Kabul Tarihi** (Accepted): 25.10.2025

Giriş

Avrupa'nın düşünsel dünyasında köklü dönüşümlere yol açan Rönesans ve Reformasyon hareketlerini yaşamamış, eğitim anlayışı medrese ekseninde ve entelektüel hayatı da ulemaya bağlı biçimde gelişmiş Osmanlı'da, Tanzimat sonrasında Batı'ya açılmayla birlikte ansiklopedik bilginin aktarımı gazete ve dergiler aracılığıyla yaygınlaşan bir sürece dönüşmüştür. Siyasi ve edebi konular dışında ilmi ve fenni bilgiler de bu iki kanal üzerinden halka ulaşmaktaydı. Bu süreçte yeni bir bilim dalı olan iktisat, bir yandan Mekteb-i Mülkiye ve Darülfünûn gibi yeni açılan modern eğitim kurumlarının müfredatlarına ders olarak eklenirken diğer yandan gazete ve dergi sayfalarındaki haber, makale, tefrika² cinsinden yazılar yoluyla kamuoyunun ilgisine sunulmuştur. Dönem itibarıyla basın organları, halkı güncel olaylar hakkında haberdar etme yanında başlıca konularda eğitime vazifesini de üstlenmişti. Bu konuların ilk sıralarındaysa, -devletin başlıca sorunu haline dönüşen bütçe konularına ilaveten- gündelik hayat ile düşünsel mecradaki önemi gün be gün artarak ivmelenmekte olan ekonomik olaylar ve iktisadi meseleler³ yer almıştır.

Tanzimat devri, Osmanlı bürokrasisinin hukuki ve idari yapısındaki yeniden yapılanma gayretleri haricinde, iktisadi düşüncenin toplumsal tahayyül içindeki konumunun da dönüşümüne işaret eder. Bu, klasik Osmanlı maliyesinin temsil ettiği geleneksel iktisadi zihniyetten koparak, yeni bir eleştirel düşünce yelpazesinin inşası anlamına gelmekteydi. Tanzimat'ın mali krizlerle örülü yapısal arka planı, yüzeydeki reformist söylemlerin ötesine geçildiğinde, iktisadi çözümlere karşı modernitenin kavramsal imkânlarıyla geliştirilen düşünsel bir mukavemeti görünür kılar. Bunun en somut ve güçlü tezahür alanlarından biri de basındır; çünkü haberlere ilaveten zihniyetin de dolaşıma sokulduğu düşünsel bir platform vazifesi görmüştür.

On dokuzuncu yüzyıl ortalarında Osmanlı maliyesi, bir yandan dış borçlanma mekanizmaları ile kapitülasyonların kıskacıdayken diğer yandan da iç piyasalardaki düzenleyici kurumların yetersizliğiyle ifadesini bulan yapısal belirsizlikler içindeydi (Demir, 2025, s. 2). Bu koşulların ürünü olan Tanzimat basını, mali ve iktisadi alanlardaki çıkmazlara işaret etmenin yanında, modern iktisadi aklın kurucu söylemlerini de yaygınlaştırma işlevi üstlenmiştir. Özellikle Şinasi, Münif Paşa ve Namık Kemal gibi aydınlar, kamuoyunun iktisadi meseleler karşısında edilgen bir konumda kalmaması için gazete ve dergilerini epistemik müdahale alanına dönüştürmüşlerdi. Bu bağlamda Tanzimat basını, toplumsal aydınlanma işlevi ile iktisadi okuryazarlığın kurucu öznesi hâline gelmiştir.

Söz konusu süreçte basın organları, olayları aktarmakla yetinmemiş ve olayların nasıl düşünülmesi gerektiğine dair paradigmatic çerçeveler sunmuştur. Örneğin, Tasvîr-i Efkâr'da iktisadi özgürlük ve bireysel mülkiyet hakları savunulurken, Hürriyet ve İbret ekonomik yapının siyasal taleplerle nasıl kesiştiğini göstermiştir. Bu yazılardan çıkarsıyoruz ki, iktisadi tahayyül teknik sorunları çözüme ulaştırma gayretleriyle yetinmeyip, özgürlükçü bir anlayışın teorik zeminini de hazırlamaya girişmiştir. Buradaki yaklaşım, devletin mali düzenlemelerinin adalet fikriyle iç içe geçmesini öngören klasik anlayışın ötesine geçmiş ve ekonomi politikanın öznesi olan bireyin tarihsel yeniden inşasını teşvik etmiştir.

² Bu yazı dizilerinin büyük kısmı -Sakızlı Ohannes'in Mecmua-i Fünûn'da taslakları yayınlanan *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Mîlîl*, Mehmed Şerif Efendi'nin Tercüman-ı Ahval'de tefrika edilen *İlm-i Emvâl-i Milliye*, Cavit Bey'in Servet-i Fünûn'un ilk on dört sayısındaki *İlm-i Servet*, Münif Paşa'nın Mecmua-i Fünun'daki *İlm-i Servet*, Mahmud Celâleddin Bey'in Hazîne-i Evrâk Dergisi'ndeki üç bölümlük tefrikası *Ekonomi Politik: İlm-i Emval-i Milliye*, Ahmet Mithat'ın Tercüman-ı Hakikat'ta tefrika edilen *Ekonomik Politik*, *Sevda-yı Say u Amel*, *Teşrik-i Mesai*, *Taksim-i Mesai* eserleri gibi daha sonra kitap haline dönüşecektir.

³ *Ekonomi*, gündelik hayattaki pratik içerimli eylemleri kapsayan ticari işlemler ve üretim-tüketim faaliyetleri anlamında kullanılacaktır. *İktisat* ise, kuramsal içerikli bilimsel bir disipline ait adlandırmadır ve ekonomik eylemi açıklama/yorumlama amaçlı tezleri kapsadığından iktisat biliminin karşılığı olarak tercih edilmiştir.

Tanzimat basınında görülen maliye temalı yazılar, bütçe açıkları yahut vergi oranlarından öte; iktisadın yeni bir dil, yeni bir ahlâk ve yeni bir iktidar rejimi olarak nasıl tahayyül edildiğini de ifşa eder. Mesela bu metinlerde ‘para’, bir değişim aracı olmakla beraber, toplumsal değerlerin yeniden üretiminde rol alan kültürel bir düzenleyiciye de dönüşür. Dolayısıyla Tanzimat basını ile iktisat arasındaki ilişkisellik hem habercilik ile ideoloji hem istatistik ile tahayyül hem de mali reform ile paradigmatik dönüşüm arasındaki kesişimsellikleri görünür kılar.

Bu bağlamda, dönemin önde gelen yayın organlarında okuyucu karşısına çıkmış iktisadi ve mali içerikli belli başlı metinler, o günlerin ekonomik gelişmelerinden ziyade bunların düşünsel düzlemde nasıl kavrandığını çözümlemek amacıyla ele alınmaktadır. Hem birincil hem de ikincil kaynaklardan ulaşılan bu metinlerdeki kavramlar, göndermeler ve kuramsal örüntüler üzerinden, dönemin iktisadi zihniyetinin nasıl biçimlendiği incelenmeye çalışılmıştır. Zira Tanzimat basını, hem iktisadi olayların kaydını tutan bir arşiv vazifesindedir hem de toplumsal anlam üretiminin dinamik bir bileşeni! Bu yaklaşım, iktisadi göstergelerin tarihsel bağlamda ne tür zihinsel çerçeveler içinde meşruiyet kazandığını açığa çıkarmak suretiyle, güncel iktisadi tahayyüllerin oluşumuna da ışık tutabilecektir.

1. Osmanlı İmparatorluğu’nda Basın ve Ekonomi Haberciliği

Matbaayı Avrupa’dan yaklaşık üç yüz yıl sonra kullanıma sokan Osmanlı İmparatorluğu’nda habercilik, Batı’daki örneklerine göre daha geç ve sınırlı bir çerçevede gerçekleşmekle birlikte mali, iktisadi ve ekonomik meseleler en baş sıralarda yer almıştır.

19. yüzyılın ortalarında başlayan modernleşme süreciyle birlikte Türkler tarafından çıkartılan ilk Türkçe gazete 11 Kasım 1831 tarihli *Takvim-i Vekayi*’dir. Batılılaşma sürecinde, özellikle İstanbul ve İzmir kahvehanelerinde masa komşularına da duyurmak için yüksek sesle okunan *gazeteler* gündelik yaşamın vazgeçilmezidir. Bu süreçte, Osmanlı’da haberciliğin geçmişi gerilere dayanan bir seyir izler: Fransız Devrimi sonrası 1795’te İstanbul’da Fransız Sefaretinde matbaa kurularak, hem *İnsan Hakları Beyannamesi* ile *Fransız Anayasası* çevrilir hem de Doğu Akdeniz’e yerleşen vatandaşlarını ülkelerindeki gelişmelerden haberdar etmek için *Bullein des Nouvelles* ile 1796’da *Gazette française de Constantinople* yayınlanır. Fakat bunlar Osmanlı toplumu için anlam ifade etmeyen ve Fransız Devriminin misyonunu savunan propaganda içerikli yayınlardır. Osmanlı basın tarihi adına dikkate alınması gereken ilk gelişme, İzmir’de ticari içerikli olarak 24 Mart 1821’de -bazı kaynaklara göre Alexandre Blaque bazılarına göre de Charles Tricon tarafından- Fransızca basılan -ve adı 1828’de *Courrier de Smyrne* olacak- *Le Spectateur Oriental*’dir. İzmir’in ticari açıdan hareketli olması nedeniyle, ilk gazeteler ekonomik faaliyetlere odaklanarak Fransız tüccarlarca yayınlanır. Osmanlı sınırları içindeki ticari etkinlikleri temel alan ve ticareti etkileyebilecek faktörleri izleme ihtiyacıyla Fransızca yayımlanan *Le Smyrneen* ise, yayın politikası Batılı devletleri rahatsız edince el değiştirme yahut kapatılmalar yaşasa ve zaman periyodu değişse de içeriğini koruyarak *Le Spactetateur Oriental*, *Le Courrier de Smyrne* ve *Journal de Smyrne* isimleriyle yayın hayatına devam eder. Sonrasında, reform hareketlerine basını dahil etme peşindeki II. Mahmud’un görevlendirdiği Blaque 1831’de Bâbıâli’nin yayın organı niteliğindeki Fransızca çıkan *Le Moniteur Ottoman*’ı kuracaktır; bunu, birkaç ay sonra Türkçe versiyonu *Takvim-i Vekayi* izler⁴. Bu ilk Türkçe haftalık gazetedir ve sadece resmi belgeleri yayınlar. Bu yolla padişah, gazetenin başlıca okurları arasındaki memur sınıfına kararlarını ve projelerini rahatça duyurabilmiştir. Yaklaşık on yıl sonra bu sefer bir İngiliz, William Churchill⁵

⁴ Bu süreçle ilgili farklı tarihlendirmeler söz konusudur. Bazı araştırmacılar, *Takvim-i Vekayi*’nin yayın hayatına başlamasından beş gün sonra Fransızcası olarak *Le Moniteur Ottoman*’ın çıkartıldığını belirtmektedir.

⁵ William Churchill, basının ve ticari hayatın çoğu zaman iç içe olduğunun en karakteristik örneğidir. İnşur’a göre (1982, s.182), 1836 Mayıs’ında Türkçe gazete çıkarma izniyle birlikte kendisine bir nişan ile on bin kantarlık zeytinyağı ihracı için ferman ihsan edilmiş ve gazetesinin çıktığı ilk üç yıl boyunca beş bin kuruş sonrası için de iki

bu tekeli kırarak resmi olmayan haftalık Türkçe gazete *Ceride-i Havadis*'i çıkarır. Kısa sürede bunun arkası gelir ve İzmir'deki gazete sayısı altıya yükselir. Bunlardan bazıları kısa ömürlü olsa da ayakta kalmayı başaranlar İstanbul'a taşınınca ikisi Türkçe, dördü Fransızca, dördü İtalyanca, biri Rumca, biri Ermenice, biri de Bulgarca on üç gazete okuyucuların karşısına çıkar. Döneme damgasını vuran Kırım Harbi basınını daha da güçlenmesine yol açar, çünkü insanlar gelişmelerden sıcak sıcak haberdar olma isteğindedirler. Böylece tumturaklı resmi söylemin yerini yalın ve doğrudan bir habercilik dili alırken, gazete sayısı 1876'da kırk dokuz olur ve ticari içeriği ağır basan Fransızca gazeteler de İstanbul'da tutunmaya başlar (Solnon, 2020, s. 515; Kılınçoğlu, 2023, ss. 63-67; Kabacalı, 1990, ss. 13-21; Koloğlu, 2009, ss. 452-455; Koloğlu, 1996, s. 151).

Bu gelişmeler yaşanırken, Osmanlı'da geleneksel iktisat anlayışının egemenliğine ve ekonominin tarım ile el zanaatlarına dayanmasına ilaveten devletin ticaret ve sermaye birikimi üzerindeki kısıtlama ile tekelleri, yerli bir burjuva sınıfının ortaya çıkışına izin vermemiştir. Bu alanlar ve girişimci faaliyetler, özel sektör yerine devlet bürokrasisi güdümünde olduğundan iktisadi bir zihniyetten bahsetmek için oldukça erkendir. Bundan dolayı, ekonomi ve ticareti odağına koyan ilk gazetelerin hepsi yabancılar sayesinde yayın hayatına dahil olmuştur.

Ekonomi haberleri her ne kadar ilk gazetelerde bile yer bulmuşsa da ekonomi haberciliği oldukça kısıtlı bir zeminde devletin mali uygulamaları, vergi düzenlemeleri ve dış borçlanma gibi konuları yansıtan resmî bildirilerle sınırlıdır (Yıldız, 2021, s. 267). 1860'lardan itibaren yayın hayatına giren *Tercüman-ı Ahval* ve *Tasvir-i Efkar* gibi özel gazetelerdeyse, iktisadi meseleler yoruma dayalı ve eleştirel biçimde ele alınmaya başlar. (Koloğlu, 2018, s. 25) Türkçe basılan ve devlet eliyle -Osmanlı Ticaret Nezaretince- çıkarılan ilk ekonomi gazetesi *Ceride-i Ticâret ve Ziraat* 18 Aralık 1857'de yayın hayatına adım atar. Devletin ekonomi politikaları yanında, ticari faaliyetler ve düzenlemeler, emtia borsası ve finans işlemleri, piyasalara yönelik ürün fiyatlandırmaları, İstanbul ve İzmir'deki büyük limanlar ile gümrüklerden haberler öncelikli konuları arasındadır. Ayriyeten, zirai gelişmeleri topluma duyurma amacı da taşıdığını belirten gazetede Osmanlı ve dünya ekonomisine dair malumat yanında bu alanlarla ilişkili yazı dizileri ve çeviriler yer alır. Bu anlamda sadece devletin değil yeni gelişen Osmanlı ticaret sınıfının da nabzını tutar (Tekdemir, 2011, s. 209).

Kısacası, ilk gazeteler ya ticari konuları merkeze alarak daha çok bülten işlevi görmüş ya da mali gündemle ilgili bildirilerin yetkililer ve kamuoyuna iletimi görevini üstlenmiştir. Saray tarafından Avrupa'ya gönderilen yahut siyasi nedenlerle sürgünde olan Osmanlı aydınlarının -yeni bir bilim dalı olması itibarıyla popülaritesi yüksek olan- iktisatla tanışmaları, yenilikçi düşünceler ile liberal anlayışların beşiğine dönüşen Tercüme Odası'na gerçekleştirilen -küçük bir kısmı iktisatla ilişkili- çevirilerin devrimci etkileri yahut Batı'yı örnek alan okulların kurulmaya başlanarak iktisadın ders olarak müfredata eklenmesi gibi unsurlar sonucunda Osmanlı iktisadi düşüncesi tomurcuklanmaya başlar. İlk başlarda sadece dönemin aydınları arasında boy veren ve bazen tartışmalara da konu olan iktisadi düşüncenin evrimi, bu aydınların maliye, iktisat, finans gibi temel konuları -toplum açısından mektep görevi gören- basın yoluyla halka aktarma girişimlerine, hatta yavaş yavaş romanların ana temalarından biri haline dönüşmesine kadar gidecektir.

2. Osmanlı İktisat Tasavvuruna Giden Sürecin İlk Adımları

Osmanlı'nın son döneminde devlette ve gündelik hayatta ticari/ ekonomik etkinliklerin artan rolü ve önemi aydınlar arasında 'iktisadi zihniyet' noktasında da entelektüel bir uyanışa yol açmıştır. Devlet zayıfladıkça iktisadi anlamda yıkıcı sonuçlara sebebiyet veren gelişmelerin daha belirgin ve başat hale gelmesi, bir yandan ilginin askeri ve siyasi alanlardan iktisadi alana kaymasında

bin beş yüz kuruş aylık bağlanmıştır. Mermutlu'ya göre de (2004, s.138), Osmanlı'nın borç sarmalına girdiği dönemde tefecilikle de uğraşan bu tüccar-gazeteci fırsatları değerlendirerek gazetesini kısa sürede ticari bültene dönüştürmüştür.

diğer yandan da Batı müfredatını temel alarak açılan okullara ilaveten gazete ve dergi sayfalarında iktisadi zihniyetin kurumsal anlamda temellendirilme çabalarında başlıca etkeni.

Geleneksel perspektif ve kabullerle Osmanlı iktisat tasavvuru, siyaset ve ahlakla bütünleşik biçimde değerlendirmeye tabi tutularak *Hikmet-i Ameliyye* bünyesinde *İlm-i Tedbir-i Devlet* ve/veya *İlm-i Tedbir-i Menzil* anlayışıyla -evi temel alan yönetim, felsefe, politikalar anlamlarına gelen ve Yunan felsefesinin Oikonomia'sında köklerini bulan İslam felsefesindeki Meşşâî ekolünün ev idaresi ve aile ahlakı görüşünden türetilen- *Tedbiru'l-Menzil*, *el-Hikmetu'l-Menziliyye*, *es-Siyasetu'l-Menziliyye* ifadeleriyle formüle edilmekte ve kadim Osmanlı dünya görüşünün sadece bir boyutunu temsil etmekteydi (Orman, 2015, s. 409; Karaoğlu, 2013, s. 279). Ancak işin aslı ve özü, bunun çok daha ötesinde son derece kompleks ve mükemmeliyetçi bir zihniyetin iz düşümlerinde yatar; ünlü eseri *Türkiye'nin İktisadî ve İçtimaî Tarihi*'nde Mustafa Akdağ ile *Osmanlı Devleti'nin Sosyal ve Ekonomik Tarihi*'nde Ömer Lütfi Barkan meseleyi iktisatla bağdaştırarak maliye, finans, tarih, siyaset, sosyoloji konjonktürlerinde bütüncül ve titiz analizlerle ele almışlardır. Lâkin bu çalışmanın konu itibarıyla kısıtlarından dolayı iktisadi zihniyetin şekillenmesine dair ipuçları, modernleşme odaklı dönüşümler etrafında Tanzimat döneminin basındaki yansımalarından yola çıkarak izlenmeye çalışılacaktır...

Ancak şunu unutmamak gerekir ki, ciddi bir kurumsallaşmaya yol açmamış olsa da modernleşmenin ilk adımları Tanzimat'tan önceye gider. III. Selim'in başlattığı Nizam-ı Cedid hareketinin amacının başıbozuk yeniçeri ordusunun ıslahından ibaret olmadığı, hem fetvalarıyla padişahın gücüne ortak olma peşindeki şeyhülislam ile ulemanın gücünü sınırlama hem de Avrupa'nın sanat ve bilim alanlarındaki atılımlarını örnek alarak zirai, ticari, sınai kuruluşlarını adapte etme ülküsünü içerdiği görülür (Karal, 2011, s. 71; Cem, 1971, s. 277). Yani, yenileşme hareketleri içinde iktisadi ve ekonomik unsurlar daima öncelikli yer işgal etmektedir.

Tanzimat'ın yakın dönem düşünce dünyamızda ayrı bir yeri olduğu açıktır. Dönemin iktisadi zihniyeti, Osmanlı'nın klasik iktisat tasavvurundan çağdaş iktisadi anlayışa geçişinin öyküsüdür. Klasik döneme damgasını vuran provizyonist ve fiskalist yapı çözülüp, dinamik, dışa açık, nakdi ve pazar göstergelerini duyarlı bir yapı ortaya çıkacaktır (Genç, 2000, s. 46). Bununla beraber klasik iktisat taraftarlarına karşı tepkiler gecikmez, serbestiyet mi korumacılık mı ya da sanayi mi tarım mı gibi tartışmalar uzunca süre gündemi meşgul edecektir. Bu karışıklık kendini iktisat düşüncesi haricinde entelektüel dünyada da hissettirir. Örneğin Namık Kemal'in 1872 yılı boyunca *İbret*'te çıkan yazıları kısmen "milli iktisat" görüşünün de nüvesidir (Mardin, 1990, s. 84). Bu anlamda Osmanlı iktisat zihniyetinin modernleşmesi dönüşümsel süreçte kendini bulma mücadelesini 19. yüzyıl boyunca sürdürmüştür. Özellikle 1826-1912 arası, iktisadi liberalizmin farklı şekillerde yansımaları bulduğu bir dönemdir: Osmanlı ekonomisine damgasını vuran tekeliçi yapı ile korumacı politikalar, 1826-1860 evresinde Osmanlı pazarının dışarıya açık hale gelmesi ve iç pazarın kısmi serbestiyeti sonrasında terk edilmeye başlanır. 1860-1908, hâkimiyetini hissettiren liberal iktisat politikalarına rağmen korumacı anlayışın taraftar bulmaya başladığı yıllardır. 1908-1912 arasındaysa, liberal iktisat anlayışı karşısında -Birinci Dünya Savaşı'nın başlamasıyla- korumacı anlayış öne çıkarak "milli iktisat" düşüncesi yeşermeye başlar (Quataert, 2007, s. 888). Kısacası, Osmanlı iktisat düşüncesine Tanzimat'la giren liberalizm ve laissez-faire anlayışı yarım yüzyıla yakın zaman dilimi boyunca kırılmalar yaşasa da ciddi bir eleştiriye uğramadan varlığını devam ettirecek, himayecilik ise ilk kez II. Abdülhamit döneminde alternatif bir iktisat politikası etiketiyle iktisadi hayata dahil olacaktır (Sayar, 1986, s. 40). Zira ilk başlarda klasik iktisat ekolü hususunda bir konsensus mevcuttur. Devleti ricali, provizyonist iktisattan vazgeçip yed-i vahit ve dâhili gümrükler gibi ticari engelleri ortadan kaldırmak yoluyla piyasa göstergelerine öncelik tanırken; Sakızlı Ohannes ve Portakal Mikail Paşalar serbest dış ticaret politikası gereğince gümrüklerin feshedilmesi görüşünde ısrar edecektir. (Toprak, 1999, s. 580). Ancak bu liberal anlayış ve politikalar yüzyıllık bir sürecin ardından yeniden değerlendirildiğinde, dönemi Batı sömürgeciliği odağında ele alan çok sayıda kuramcıya rastlanacak ve meseleyi

yabancı sermaye, Galata Bankerleri ve -Avrupa Tüccarı adı altında imtiyazlı bir gruba dönüşen-işbirlikçi azınlık burjuvazisi, Batı tandanslı iktisat anlayışının acenteliğini üstlenen sırmalı Osmanlı paşaları ve organik aydınların icraatları çerçevesinde ele alan eleştiriler birçok eserin konusu olacaktır (Türkdoğan, 2008, ss. 141-160; Avcıoğlu, 1969, s. 79; Gevgili, 1987, s. 201; Gevgili, 1989, s. 31; Karal, 2011, s. 250; Karaalioğlu, 1982, ss. 19-42; Mutluay, 1973, s. 38).

Kısacası, Aydınlanmacı Fransız düşünüy Osmanlı liberallerini fazlasıyla etkilemiş ve yarım yüzyıldır gündeme tutunmaya çalışan liberal anlayış Tanzimat'la birlikte siyasi ve iktisadi alanlarda yandaşlar bulmuştur. Örneğin, klasik Osmanlı devlet tasavvuruna muhalefet eden Jön-Türk hareketi de liberalisttir. Geleneğe karşı tavır alan Jön-Türkler iki alternatif karşısında yol ayırımına gitmiş; Prens Sabahattin ve taraftarları sosyolojik bakış açısıyla Le Play çizgisinde *teşebbüs-ü şahsî* ve *adem-i merkeziyet* görüşünü benimsemiş, Sakızlı Ohannes ile Portakal Mikail'in izinden giden Cavit Bey ve takipçileriyle liberalizmin bayraktarlığında Avrupa'nın klasik iktisat anlayışını fazlaca içselleştirerek devletin ekonomideki mevcudiyetini sorgulamaya açmıştır (Toprak, 1982, s. 18). Bunlar yeni bir alan olan iktisat ilmi açısından öncü faaliyetler kabul edilse de ciddi bir kurumsallaşmadan bahsedebilmek için henüz erkendir.

3. Tanzimat Döneminde İktisadi Zihniyete Yönelik Kıpırdanmalar ve Basında Yansılar

Tanzimat dönemi (1839-1876), modernleşme sürecinin hızlandığı ve basın aracılığıyla kamuoyunun oluşmaya başladığı kırılma evresidir. Bu dönemde basın, siyasi ve toplumsal meseleler kadar iktisat politikası, ekonomik sorunlar, ticaret, maliye, hazine konularında tartışmaların yürütüldüğü mecraya dönüşür. "*İlm-i servet*", "*ekonomi-politik*", "*para*", "*servet*", "*liberalizm*", vb. terimler, aydınların Batı düşüncesiyle temasları sonrasındaki modernleşme arayışlarının göstergesine dönüşecektir.

Hem geçiş hem de kriz dönemine karşılık gelen Tanzimat, bir yandan askeri ve teknik alanlarda başlayan Batılılaşma hareketlerinin siyasi ve hukuki zemine de kavuşturulmasıyla yeni bir yönelime evrilmiş, diğer yandan da hükümetin başlattığı ekonomik reformların sonuçları paralelinde aydınlar arasında iktisadi zihniyetin filizlenmesine yol açmıştır. Bu noktada etkili olan birçok faktörden söz edilebilir: (Ülken, 1992, ss. 36-48).

- ❖ Özellikle gerileme dönemine damga vuran kapitülasyonların ekonomideki yıkıcı etkisi;
- ❖ Krizlere çare olacağına inanılan modernleşme kurumlarının alt yapısı için alınan yüklü dış borçların *Düyun-u Umumiye* felaketiyle sonuçlanması;
- ❖ Tanzimat Fermanını nemalanma fırsatına dönüştüren azınlıkların Osmanlı pazarını ele geçiren yabancı sermayeyle ortaklıklarının ardından Türk loncalarının çözülme sürecine girmesi, Hayriye Esnafı ile Kapalıçarşı tüccarının rekabet edemeyecek duruma düşmesi ve *ehl-i hiref* diye anılan zanaat korporasyonları, küçük imalathaneler, gediklerin çöküşü;
- ❖ Askerlikten muaf tutulan azınlıklar ticaret ve sanayi sayesinde hızla burjuvalaşır ve orta sınıfın üstlerine tırmanırken, yerli halkın hem küçük memurluk ve çiftçilik içinde sıkışıp kalmalarından hem de sahip olma fırsatı yakalayamadıkları Batı tipi yaşam standartları karşısında içine düştükleri eziklikten kaynaklanan muhafazakâr ve köylü zihniyet yapısı;
- ❖ Yeni kurulan yüksek okullarda ders olarak okutulan iktisat bilimini kurumsallaştırma yönünde arayışlar;
- ❖ Türkçülük ideolojisinin tetiklediği yerli sanayi ile yerli burjuvazi yaratma fikriyatına ilaveten ekonomik kriz ve iktisadi yapının çıkmazlarına yönelik -gündelik çözümler ve yüzeysel arayışlar şeklinde de olsa- entelektüel içerikli iktisadi uyanış yaşanması...

Öte yandan Tanzimat'ın 1839-1856 arasındaki ilk evresinde, -kendi başlattıkları reformların doğal sonuçlarından yine kendileri rahatsız olan padişah ve üst düzey devlet ricali eliyle hayata geçirilen-Batılılaşma hareketi aydınların küçük bir kısmınca benimsenirken; Tanzimat ruhunun tavandan tabana sirayet ettiği 1856 sonrasında, sosyo-ekonomik sıkıntılar ile acil çözüm bekleyen sorunların aydınların geneli arasında tartışmaya açılmasıyla, -otokratik ve bürokratik anlayışın ürünü- *Divan-*

ı *Hümayun* ile -yasaların mutlak hakim olduğu idari zihniyetin temsilcisi- *Bâbîâli* karşı karşıya gelir. Tanzimat ile getirilerinin, temellerini padişah ile devlet ricalinden alan bir anlayış olmaktan çıkıp halkın genelinin benimsediği toplumsal bir harekete dönüşmesi, siyasi ve iktisadi meselelere çare arayışındaki aydınların matbuat yoluyla halka ulaştığı *Bâbîâli* sayesinde mümkün olacaktır. Hükümet eliyle kurdurulan ve yarı resmi kimliğe sahip olan *Takvîm-i Vekayi* yanında, -yabancı sermayesi ile azınlıkların ticari hakimiyetlerine karşı ayakta kalma kavgası veren Hayriye Esnafından destek alan- *Tasvir-i Efkâr*, *Basîret*, *İbret* gazeteleri sahneye çıkarken, bu yayınlarda iktisadi konular herkesin anlayacağı yalın bir dille işlenmeye başlar. *Tasvir-i Efkâr*'da Şinâsi, *Basîret*'te Hayreddin müstear adıyla Karski ve *İbret*'te Namık Kemal, ekonomik yaşam ile iktisada dair çok sayıda yazı kaleme alırlar. (Dolgun, 2022, ss. 111-112) Namık Kemal ile Ohannes Paşa hararetle biçimde iktisadi liberalizmi savunurken, Ali Suavi de çıkış noktasını Gazalî'ye dayandırdığı bir iktisat görüşünü temellendirme uğraşındadır⁷.

Entelektüel anlamda döneme damgasını vuran gelişmelerin başında, kültürel bir vaha rolü üstlenen ve iktisat alanında son derece değerli faaliyetlere ön ayak olan *Bâbîâli Tercüme Odası* gelir. Batı ile etkileşim kurma arayışındaki II. Mahmud tarafından Fransız klasiklerini tercüme amacıyla 1833'te kurdurtulan Tercüme Odası bir dil merkezinden daha fazlasıdır; yeni fikirlerin beşiği olmuş, liberal esinli düşüncelerin odağında yer almış ve devlete reformcu bir kuşak yetiştirme misyonu üstlenmiştir (Solnon, 2020, s. 442). Azınlıklar gündelik yaşamın genelinde olduğu gibi burada da öne çıkarak birçok öncü çalışmaya imza atarlar. İktisadi liberalizmin öncülüğünü üstlenen Serandi Arşizen, Aleko Suço ve Sehak Abru, iktisadın adının yeni yeni duyulmaya bir süreçte gazete ve dergilerdeki makalelerine ek olarak Adam Smith, David Ricardo, Thomas R. Malthus, Jean-Baptiste Say ve Pellegrino Rossi çevirileriyle kurucu babalara toplumsal aşinalık kazandıracak, ekonomide devlet müdahalesi ile korumacılığa kesin biçimde karşı çıkıp içeride ve dışarıda liberal iktisat politikasının savunuculuğunu sistematize etme uğraşındaki Sakızlı Ohannes ve Portakal Mikail Paşalarsa konuya kuramsal açıdan ilk eğilenler olacaktır (Sayar, 1986, s. 268; Mardin, 1990, ss. 75-95). Liberal Fransız iktisatçılarından esinlenerek 1900 yılında "*İlmi İktisat*"ı yazan Cavit Bey ile birlikte Batı tipi burjuvazinin tipik iki temsilcisi arasında gösterilen Sakızlı Ohannes Paşa, Mülkiye Mektebinde bir ilki gerçekleştirip iktisat dersleri vermekle yetinmeyerek alanında yine ilklerden olan eserini bastırarak, ayrıca Münif Paşa'nın *Mecmua-i Fünûn*'unda iktisat konulu makaleler dönecektir (Korkut, 2011, s. 25). Saray tersanesinde tercümanlıktan Bahriye Baştercümanlığına terfi eden Vartan Paşaysa çıkardığı Türkçe-Ermenice *Mecmua-i Havadis* ile Panasyan Efendi'nin *Manzume-i Efkâr* ve *Tercüman-ı Efkâr* gazetelerinde başyazarlık yaptığı sırada ekonomik sorunlar ile iktisadi meselelere değinmiştir. Hukuk Fakültesi'nde Maliye Müderris Muavini sıfatıyla ders veren Moiz Kohen de cumhuriyetin ilk yıllarında Tekin Alp müstear adıyla gazete ve dergilere iktisadi yazılar yazacaktır (Ülken, 1992, s. 51).

Kısacası, 19. yüzyılın ortalarına gelindiğinde gazete ve dergilerdeki iktisatla ilgili çeviri ve makaleler yanında basılmış kitaplar da karşımıza çıkar. İktisadi düşüncenin serüvenini Osmanlı tarihi bazında ele aldığımızda, kuruluştan 18. yüzyılın sonlarına kadar geçen süreyi "klasik iktisat anlayışı" ve Baltalimanı Antlaşmasından sonraki dönemi "modern iktisat anlayışı" bağlamında değerlendirmek yanlış olmayacaktır. Ekonomiyle alakalı meselelere lâyiha ve risaleler yoluyla dikkat çekilmeye çalışılan ilk dönem, tarımsal üretim etrafında şekillenmiş ve tımar sistemi içinde varlık kazanmıştır. İkinci dönemse, Avrupa'daki klasik iktisat ekolünü takiben Tanzimat ve

⁷ Düşünce dünyamızdaki değeri tam anlaşılamamış olan Ali Suavi, Batı orijinli yeni bilim dalları ile metotlara göndermede bulunmayı ihmal etmediği *Ulûm*'daki yazılarında iktisat, ekonomi, ticaret, sanayi konularına sık sık yer verir. Döneme özgün aydın tipolojisi bağlamında gazetecilik, rüştiyelerde öğretmenlik, Mekteb-i Sultânî Müdürlüğü, Ticaret Mahkemesi Reisliği görevlerinde bulunmuş ve siyaset ilminin kaynağını iktisat, ahlak ve coğrafyaya dayandırmaktan çekinmemiştir. İktisat alanında derinliği çağdaşlarının çoğunu yakalayamasa da gazete yazılarında bu alanlar daima canlı tutulur. Örneğin bir yazısında ticari ve finansal işlemleri 'faiz' ile 'riba' ayrımları üzerinden değerlendirirken, bir başka yazısında ticari yaşamın sürekliliği noktasında bankalar açılmasının mecburiyeti ile müfredatında muhasebe ve ticaret eğitimini barındıran modern okulların kurulma ihtiyacından söz eder.

Meşrutiyet süreçlerinde liberal görüşteki iktisatçıların eserlerinin yansıma ve tercümeleridir (Tabakoğlu, 2012, s. 189). Tarihsel önemine binaen Tanzimat'ın ilk eseri, yazarı bilinmeyen ve 1833'te elyazması olarak basılan -86 sayfalık broşür niteliğindeki- *Risâle-i Tedbîr-i Umrân-ı Mülkî*'dir (Ortaylı, 2004, s.456). Bunu takiben 1840'ların başında Serendi Arşizen'in İtalyan iktisatçı Rossi'nin Cours d'Economie Politique'inden uyarladığı ve Mekteb-i Tıbbiye-i Adliye'deki Fransızca iktisat derslerinde kullandığı *Tasarrufât-ı Mülkiye*'sini (Fındıkoğlu, 1948, s. 340), Jean-Baptiste Say'ın Traité d'économie politique eserinin Şehak Abru'ca 1852'de *İlm-i Tedbir-i Menzil* adıyla çevirisini, Mehmed Şerif Efendi'nin Mekteb-i Mülkiye'de verdiği derslerin notlarına dayanan ve 1861'de Tercüman-ı Ahval'in sütunlarında tefrika edildikten sonra 1863'te basılan *İlm-i Emvâl-i Milliye*'sini, Ahmed Hilmi'nin 1869'da dönemin popüler iktisatçılarından Otto Hubner'in Avrupa'da best-seller olmuş kitabı Der Kleine Volkswirth'ün *İlm-i Tedbir-i Servet* şeklindeki çevirisini, Ahmed Mithat'ın Belçikalı iktisatçı Charles de Brouckère'in bir yazısından aldığı ilhamla 1879'da yazdığı *Ekonomi Politik*'i ve “çalışma” konusunu temel aldığı 1880 tarihli *Sevdayı Say-ı Amel*'i, Mehmed Mithat Efendi'nin -kendi yaptığı ilaveler ve daha anlaşılır üslupla- Hubner'in bahsedilen eserinden 1870'de *Fenn-i İdare* adıyla yaptığı yeniden çeviriyi, Sakızlı Ohannes Paşa'nın 1871 tarihli klasik ders kitabı *Mebâdi-i İlm-i Servet-i Milel*'i saymak mümkündür (Kılınçoğlu, 2023, ss. 71-75; Doğan, 2021, s. 11; Georgeon, 2020, s. 142; Çağman ve Savan, 2023, s. 3; Çakır, 2016, s. 98). Bunlara, İngiliz Şarkiyatçı Charles Wells'in (2020, s. 7) “Tanzimat aydınlarının modern politik-ekonomi konusundaki temel bilgi eksikliklerini gidermek” iddiasıyla 1860'da Londra'da -21 yaşında bastırıldığı- *İlm-i Tedbir-i Mülk* ile Dersaadet Tahvilat Borsası'nın ilk başkanı Abidin Paşa'nın Osmanlı borsası pratiklerine dair 1874'teki *Konsolidenin Hava Oyunlarıyla Sair Muamelat Hakkında Müstakrazat-ı Maliyyeye Dair Risale*'si de eklenebilir. Matbuat alanında, -yazının başında belirtildiği gibi iktisadi eserlerin çoğunun önce gazete ve dergilerde neşredildiğini unutmadan- mevcut sorunlara yönelik arayışlar ile çözüm reçetelerini iktisat, ekonomi ve maliye ekseninde ele alanlar arasında belli isimler özellikle öne çıkar. Aydınlanmacı ve ilerlemeci düşüncenin ilk temsilcilerinden -iktisat alanına değinileri genelde görmezden gelinen- İbrahim Şinâsi, *Mecmua-i Fünûn*'da iktisat konusuna kafa yoran Münif Paşa, hürriyet kahramanı sıfatıyla bayraklaştırılan Namık Kemal özel bir öneme sahiptirler.

3.1. Pozitivist- Metodik Anlayışın İktisatta İlk Yansımaları ve İbrahim Şinâsi

Tanzimat reformcularının başını çeken Şinâsi'yi çağdaşlaşma çabalarının doruk noktası kabul edenler yanında (Kongar, 2007, s. 350), Batılı anlamda ilk aydın ve -Namık Kemal'le birlikte- ilk ciddi siyasal burjuva (Mutman, 2002, s. 199) yahut getirdiği yenilikçi görüşlerden dolayı “mekteb-i edep” sayanlar da mevcuttur (Şeker, 2012, s. 51). Halkın anlayabileceği dille toplumun tüm kesimlerine ulaşan Osmanlı aydını kimliğiyle, çağdaşlaşma dönemi Türk Edebiyatı'nın kurucusu ve ilk gazetecisi unvanlarını da elinde tutan Şinâsi, Avrupa'ya gönderilen öğrenciler arasında yer alıp Paris'te “ulum-u iktisadiye ve maliye” eğitimi görmüştür (Berkes, 1975, s. 198). Ağâh Efendi'yle birlikte, 3 Nisan 1860'ta -devletten yardım almayan ve özel girişim eliyle yayınlanan- ilk Türk gazetesi *Tercümân-ı Ahvâl*'i çıkarır; ancak bu ona yetmez, basının iktisadi gelişme ve kalkınma açılarından oynadığı rolü bilincinde olduğundan, daha sonra tek başına 27 Haziran 1862'de *Tasvîr-i Efkar*'ı yayınlamaya başlar ve etrafında -fikir babası olacağı- Nâmık Kemal gibi hürriyet yanlısı gençleri toplar (Kahraman, 2010, s. 166). Dönemin Tanzimat aydınlarına özgü tipoloji birçok açıdan kişiliğinde cisimleşmiştir, örneğin gazetenin ilk sayısını beğenen padişahın takdir nişânesi amaçlı gönderdiği beş yüz altın lirayı “benim o kadar para ile görülecek işim yoktur” diyerek geri çevirmiştir (Ebüzziya, 1973, s. 238).

Okurları düşünsel anlamda etkileme ve bakış açılarını değiştirme hedefindeki Şinâsi'nin ilim anlayışı dönemin ruhu ve Aydınlanma Fransa'sında aldığı eğitim itibarıyla metodik ve pozitivist içerimlere sahip olduğundan iktisada bakışı da bunu yansıtır (Özlem, 2002, s. 459). Rousseau, Montesquieu ve Fénelon gibi düşünürlerin eserlerini çevirerek liberal anlayışın tanınmasında önyak olur; “özel mülkiyet”, “bireysel haklar” ve “devletin sınırlı rolü” gibi kavramlar onun

vasıtasıyla Osmanlı entelektüel çevreleriyle tanışır (Kabaklı, 1979, s. 119). Ekonomi-politiği fen bilimleri içinde sınıflandırıp, hem servetin elde edilmesi ve büyütülmesi amacıyla “doğa kanunlarını” keşfetmiş bir ilim hem de bireyin ve toplumun ilerlemesinin ve yetkinliğinin anahtarı olan “taze bir maarif” diye tanımlar. Koşullar itibarıyla servetin kaynağını sanayide görse de kalite kaygısı olmadan büyük miktarda üretim gerçekleştiren makineleşmiş kapitalist Batı karşısından rekabet şansı olmadığını fark ettiğinden, ülkenin iktisadi kurtuluşunu ustası olduğu klasik el sanatları/zanaatlarla birlikte -coğrafi bir armağan addettiği- tarımda bulur (Mermutlu, 2004, s. 460).

Doğrudan iktisadi kuram veya eserler vermemişse de iktisat ve maliye konularında birçok yazı kaleme almıştır. Bu planda, hem iktisadi gelişmenin dayattığı gereklilikler bağlamında tarım, sanayi, ticaret sektörleri ile emek, sosyal politika gibi hususları hem de o günlerin en sıcak meselelerinin başında gelen bankacılık sistemi içinde kredi ve faizler, finansal işlemler, gümrükler, vergiler ve vergi adaleti, devletin mali yapısı, devlet bütçesi, kamu harcamaları ve kamu yararı gibi hususlardaki yazılarıyla döneme ait iktisadi düşüncenin temelini oluşturan liberal anlayış ile kamu yararına dayalı ekonomik sistem görüşünün belirginleşmesine büyük katkısı söz konusudur.

Şinâsi’nin dolaylı yoldan iktisat düşüncesine katkısını fark eden ender isimlerden Tanpınar (2000, s. 141), “Osmanlı toplumunda akıl ve kamu yararı ilkesine dayalı yeni bir düzen fikrini yerleştirdiği” vurgusunu yaparken yahut Berkes (2022, s. 262) düşüncelerinin “bireysel özgürlük, kamuoyu etkisi ve yönetime katılım” gibi alanlarda iktisadi liberalizme zemin hazırladığını söylerken bunu işaret etmektedirler. Örneğin, ekonominin idaresinde kamu kaynaklarının rasyonel ve adil kullanımına dayanan yönetimde akılcılık ve kamu yararının öne çıkarılma zorunluluğu ilkelerine o denli önem vermiştir ki, çıkarttığı gazetenin ilk sayısında “*Tercümân-ı Ahvâl Mukaddimesi*” başlığıyla kamuoyu oluşumu ile devletin bu kamuoyunu dikkate alma mecburiyetinden bahsederken, devlet harcamalarının kamu denetimine açık olması gereği üzerinden vergi sistemine ve mali yönetimin şeffaflığına gönderme yapar: “*Bir millette söz ve yazı vasıtasıyla halkın fikrini ifade edebilmesi, hükümetin yaptığı işleri denetleme vasıtası olur.*”

Maliye komisyonlarındaki görevleri esnasında idari ıslahat lâyihaı düzenlemekle kalmayıp devlet memurlarına muhasebe ve maliye dersleri verilmesini teklif eden Şinâsi, gerek Tercümân-ı Ahvâl gerekse Tasvîr-i Efkâr’da -kendi yazdıkları dışında- maliye ve iktisatla ilgili çok sayıda haber, tefrika ve makaleye yer vermiştir. Sayıca fazlalıklarından dolayı hepsini vermek mümkün olmadığından aşağıdaki tabloda sadece kendi makaleleri yer almaktadır. Zira Tasvîr-i Efkâr’ın daha ilk sayıda -para basımına dair hususun en önemli meselelerden olduğu ilan ederek- Abdüllatif Suphi Bey’in *Uyûnü’l-Ahbâr fî’n-Nukûd ve’l-Âsâr* risalesiyle başlaması ve hükümetin aldığı son iktisadi tedbirler ile olumlu sonuçlarını değerlendiren bir habere yer vermesi, yüz on altı ve yüz yirminci sayılar arasında tefrika edilen *Fransa’nın Umur-i Maliyesi Hakkında* başlıklı yazı dizisi yahut iktisat ve çalışma ahlakı hususlarındaki bir teze yaslanan *Arı ve Sivrisinek Hikayesi* adlı manzume bilhassa öne çıkmaktadır. Kâtip Çelebi’nin devletin iktisadi sıkıntıları ile zaaflarının kaynaklarını afişe ettiği ve çözüm yolları önerdiği eseri *Düstûrü’l-Amel* de kitap olarak basılmadan önce Tasvîr-i Efkâr’da tefrika edilmiştir.

Tablo 1: Tasvîr-i Efkâr Gazetesi'nde Şinâsi'nin İktisat ve Maliyeyle İlgili Makaleleri

Tarih	Sayı	Makale Adı ve İçeriği
15 Zilhicce 1278 (17 Haziran 1862)	1	Maliyenin Islahı: Osmanlı'nın iç işlerine ait önceki dönemlerden intikal eden başlıca çıkmazın maliye noktasında yaşanan krizler olduğu ve bunun bir an önce düzeltilmesinin zorunluluğu ele alınmıştır.
8 Recep 1279 (29 Aralık 1862)	53	Gümrük Vergileri Gelirlerindeki Artış: Devletin en ciddi ticari sorunlarının başında gümrük gelirlerinde zarar yer alınca, gümrüklerde takibi sıkılaştırma yanında vergilerde artışa gitme yoluyla sorunun aşılması işlenmiştir.
6 Şaban 1279 (26 Ocak 1863)	61	İstanbul'da Bir Banka Açılması: Bank-ı Ottoman yöneticileri ile İngiltere ve Fransa'nın saygın banka sahipleri arasındaki bir bankanın açılmasına dair fizibilite etütleri ile görüşmeler konu edilir.
27 Rebûlâhir 1279 (12 Şubat 1863)	69	Hatt-ı Hümayun: Devletin mali disiplini artırarak ve bütçe açıklarını kontrol altında tutmak için gelir-giderlerin denkleştirilmesiyle alakalı düzenlemeler ele alınmış ve bu konudaki görüş ve öneriler dile getirilmiştir.
8 Şevval 1279 (3 Nisan 1863)	79	Osmanlı Sanayi Sergisinin Açılması: Sultan Ahmet Meydanında açılan Sergî-i Umumî-i Osmani üzerinden, servetin artık sanayi yoluyla elde edildiği ve sanayinin de medeniyetin gelişmişliğinin göstergesi olduğu dile getirilmekte.
10 Ramazan 1279 (30 Mayıs 1863)	97	Tadil ve Tesfiye-i Vergi Hakkında Talimat: Sistemin doğru işlemediği üzerinden, vergi beyanlarında yapılan hataların önüne geçmek ve vergi tahsilatlarının düzene sokulması için alınması gereken önlemler ile yapılması zorunlu düzenlemelere değinilmiştir.
20 Şevval 1279 (8 Temmuz 1863)	107	Tayin Kılınacak Tahsildarlar Hakkında Nizamname: Zaman zaman tartışma konusu olan vergi tahsildarı atamaları ve sorumlulukları merkezinde, vergi tahsilatlarının etkinliğini artırmak ve yolsuzlukları önlemek amaçlı düzenlemeler konu edilmektedir.
14 Safer 1280 (30 Temmuz 1863)	114	Ekonomî Politik Hakkında Bibliyografya: Mehmed Şerif'in bastırdığı <i>İlm-i Emvâl-i Milliyye</i> 'nin pozitif bilimlere göre önemi hakkında değerlendirme. Ulusal servet ile şahsî girişim arasında kurduğu ilişki özelinde, bir ülkenin kalkınmasında şahsî ve ulusal servetin sürekli artırılma gereğinden bahseder.
23 Rebûlel 1280 (7 Eylül 1863)	125	İstanbul Gümrüklerinin Aylık İthalat-İhracat Defteri: O yıla ait işlemler baz alınarak, ithalat ile ihracata yönelik gümrüklerde defter tutulmasının ve her şeyin kayıt altına alınmasının devlet idaresi açısından önemine değinilmekte.
2 Rebûlahir 1280 (15 Eylül 1863)	128	Maliye Sahasında Gizli Kalmış Suistimaller: Zimmet olayıyla ilgili yazıda, Masarifat Muhasebesi kâtiplerinden Nazif Efendi'nin görevini kötüye kullanarak şahsî kazanç elde etmesi özelinde, hazineyi ilgilendiren tüm suiistimallerin aydınlatılması istenir.
16 Cevvel 1280 (28 Ekim 1863)	140	İstanbul Gümrüklerinin Aylık İthalat-İhracat Defteri II: Yüz yirmi beşinci sayıdaki hususun devamı olan yazıda, ithalat ile ihracatı yazılı olarak kayıt altına almanın devletçe önem ve zorunluluğu bir kez daha vurgulanmakta.
20 Recep 1280 (30 Kasım 1863)	158	İthalat ve İhracata Ait Gümrük Defterleri Tutulması Lüzumu: Gümrüklerde yapılan yolsuzluklar ve yurda giren-çıkan malların kayıt altına alınmaması nedeniyle, ithalat ve ihracata ait gümrük defterleri tutulması üzerinde durur. Böylece ülkeye belli süreler içinde ne kadar mal ve paranın girdiği yahut çıktığı tespit edilebilecektir.
10 Zilkade 1280 (16 Mart 1864)	187	Muhtaçlara Yardım: Bir milletin halinin aslında devlet yönetiminin halini yansıttığı vurgulanarak, Babîâli'de toplanan komisyonların muhtaç durumdakilerin işe yerleştirilmesiyle ilgili çalışmalarını bir an önce sonuçlandırmaları talebindedir.

Kaynaklar: Ömer Faruk Harman, (1973) *Şinâsi'nin Makaleleri*; Bedri Mermutlu, (2004) *Sosyal Düşünce Tarihimizde Şinâsi*; Halûk Harun Duman (2018) *Tanzimat Dönemi'nde Basın (1828-1875), Türk Basın Tarihi*.

3.2. Mecmua-i Fünûn, İlm-i Servet ve Münif Paşa'nın Pozitivist İçerimli İktisat Arayışları

Halk kitlelerinin okuma merakını arttırarak bilgiyi yayma amacıyla ansiklopedik bilgi verme geleneğinin öncülerinden olan Mehmet Tahir Münif Paşa, iktisat tarihimizde gerek dönemin pozitivist içerimli Batılı bilim anlayışını yaymayı amaçlayan Mecmua-i Fünûn gerekse Mekteb-i Hukuk-ı Şahane'deki derslerinde kullandığı İlm-i Servet kitabından dolayı özel konum işgal eder.

Bâbîâlî Tercüme Odası'nın rahle-i tedrisinden geçtikten sonra Ticaret Mahkemesi Reisliği ile Ticaret Nazırlığı görevlerinde bulunan Münif Paşa, Abdülhamid'e de ekonomi-politik dersleri vermiştir. (Ülken, 1992, s. 67) Önce Cerîde-i Havadis'te yazmış, sonra da Ruznâme-i Ceride-i Havadis gazetesi ile -Tanzimat aydınları için okul niteliğindeki Türkçe ilk bilimsel dergi-Mecmua-i Fünûn'u çıkarmıştır (Lewis, 1984, s. 432). Dönemin önde gelen kültür ocağı Cemiyet-i İlmiyye-i Osmaniyenin yayın organı olan ve Fransız pozitivizminin sözcülüğünü üstlenen dergi, yeni kurulan Dârülfünun'da verilen doğa bilimlerine ait bazı dersleri yayınlamanın dışında (Akşın, 2009, s. 347), iktisat tasavvurunun oluşmasında da kritik rol üstlenecektir. Felsefi pragmatizmi iktisada aşıl原因an bu yazılar, iktisadi düşünceyi toplumsal karakteristik yanında birey merkezli bir anlayış temeline oturtmaktaydı. Belirtmek gerekir ki, Fransız entelektüel geleneğinin yerini adım adım İngiliz düşünce dünyasının almasında iktisadın payı büyüktür. Smith ile Say'ın ağır bastığı klasik iktisat ekolü klasiklerinden ilham alan yazılarda üretim, emek, sermaye, tasarruf gibi temel kavramlara özel bir önem verilmekte ve iktisadın toplumsal düzen yanında toplumsal ve bireysel refah açılarından ehemmiyeti vurgulanmaktadır. Bu anlamda iktisat, teknik bir alan olmanın ötesinde ahlaki ve toplumsal düzenin parçası görülerek çalışkanlığın önemi, israfın önlenmesi, tasarrufa teşvik konuları işlenmeye başlanır.

Derginin doğa bilimleri ile sosyal bilimlerin iç içe geçtiği konu yelpazesinde, iktisat teorisi ile iktisat tarihi bilhassa öne çıkar. Münif Paşa ile kardeşi Mehmed Şerif Efendi, Sakızlı Ohannes Paşa, Mehmed Said Paşa, Vahan Efendi, Kadri Efendi, Edhem Pertev Bey tarafından kaleme alınan makalelerde genel iktisat kuramı, bankacılık sistemi, ekonomik yaşam, şirketleşmenin ve girişimciliğin önemi, sergi ve fuarların ticari rolü gibi konular dikkat çeker (Sayar, 1986, s. 305).

Dergi arşivi tarandığında, Osmanlı toplumu için hala yabancı sayılan iktisada ait genel panorama şu şekildedir: Sakızlı Ohannes'in kitabının taslakları ve çatısı aynı başlığı taşıyan bir tefrika halinde ilk burada okuyucu karşısına çıkar. Mehmed Şerif Efendi'nin Lüzum-u Sa'y u Amel makalesi, çalışmanın ve üretmenin değerini referans vererek piyasa ilişkilerine yönelik tavsiyelerde bulunur; mülk edinimine ancak emek sarf edilerek ulaşılabileceğinin, bireylerin zaruri olsun veya olmasın tüm ihtiyaçlarının temelindeki zorunlu unsurun çalışma olduğunun ve paranın çalışma sayesinde elde edilmiş sermayeyi ifade ettiğinin altı çizilir. Ticaretin her iki tarafın da çıkarına olduğu hatırlatılır, zaruri olmayan malların üretimi dahi 'medeniyetin hizmetine sunulduğu' için takdirle karşılanır. Şirketleşmenin öneminin halâ anlaşılamadığı için gelişmediği tespitindeki Ticaret Meclisi Reisi Vahan Efendi'nin Fevaid-i Şirket makalesinde, refah ve mutluluğun temininde şirketlerin önemine değinilerek, ticari ortaklıklar sayesinde dostane ilişkilerin kurulduğu ve girişimler vesilesiyle ülkeler arasındaki irtibatların temin edildiği belirtilir. Şirketleşmede kısır kalınma sebepleri arasında, cihangir ruha sahip Osmanlı'nın gelişkin ülkeleri fethedip ihtiyaçlarını kolayca gidermesinden dolayı ticarete kafa yormaması, batıl inanışlar yüzünden geçimliliğin teminiyle yetinip fazlasına meyletmeyen kanaat ehli anlayış, ticari konularda -deFTER tutma, senet düzenleme, vs. gibi hususlarda- kural ve yöntemleri bilmemekten kaynaklanan uygulama hatalarına ait zararların halk arasında kötü şansa yorularak ticari yaşamdan kopmayı getirmesi, yeniliğe kapalı gelenekçi zihniyet sebebiyle tüccar ve üreticilerin alıştıkları yöntemlerin dışına çıkamamaları hususları zikredilir. Ayrıca ticaretin yeterince gelişmemesi maddi nedenlere dayanıyormuş gibi görünse de ahlak ve düşünce dünyasındaki engellerin kaldırılmasıyla bunun da aşılabileceğinin tespiti yapılır. Otuz ikinci sayıda, meşhur alimlerden Kemalpaşazâde'nin çalışmayı öven Medh-i Sa'y ve Zemm-i Batalet risalesinin Edhem Pertev Bey tarafından yapılan tercümesi dikkat çekicidir. Risalede, İslam'ın temel kaynaklarına dayanan bilgi ve yorumlar çerçevesinde çalışma ve üretim teşvik edilirken, tembellik ile atalet -insani vasıflardan mahrumiyet yönündeki yoruma dayandırılarak- yerilmektedir. Risalede rızık, tevekkül, vesile kavramları etrafında çalışmanın önemini ve gerekliliğini açıklanmanın haricinde, bunlara ait yanlış anlayışlar da eleştirilmiştir. Para, krediler ve bankacılık konularındaki makaleler arasındaysa, Münif Paşa'nın bir merkez bankasının gerekliliğine değindiği "Tarih-i Evrak-ı Nakdiyye-i Ber-Vechi-i

Umumi”, Osmanlı’da kâğıt paranın tarihi hakkındaki “İlga-yı Kavaim-i Nakdiye”, sanayi ve tarım erbabından toplanan küçük meblağların bir sermaye oluşturarak uygun faizlerle ihtiyacı olanlara kredi olarak verilmesinden bahseden “Tuna Vilayeti’nde Menfaat-i Umumiye Sandıkları”, bir tür kâğıt para uygulaması olan “Çav” ve “Tarih-i Çav” yazıları; Kadri Bey’e ait olan, Osmanlı’da saltanat-ı seniyyeye ait bir banka açılması zorunluluğundan söz eden “Banka-i Osmani”, bankacılıkla ilgili temel kavramlar ile genel tarihçeye yer verdikten sonra tahvil ihracı, iskonto, poliçe, vb. fonksiyonlarına değinen “Tarih-i Banka-i ber vech-i Umumi”, gelecekte Emekli Sandığına dönüşecek uygulamanın ilk örneğine işaret edip birikim konusunu işleyen “İddihar Sandığı”ndan bahsedilebilir (Karaoğlu, 2013, ss. 285-299; Mardin, 1990, s. 76).

Orijinal nüshasındaki başlığın altında Economie Politique ibaresi bulunan *İlm-i Servet*’e gelince; kitap “giriş” kısmında iktisadın açılımı ve amacı izah edildikten sonra servetin/zenginliğin şartları ve fayda, değer, fiyat konularına yönelik izahatları takiben kitabın üç bölümünde de serveti odağına alan iktisadi açıklamalar Smith’in liberal anlayışı ve Batı’nın klasik iktisat ekolü icabında verilir (Münif Paşa, 2021, ss. 57-85). Şinâsi’nin pozitivist ve metodik yaklaşımı iktisada adapte etmek için Rousseau, Montesquieu ve Fénelon çevirilerine önem atfetmesindeki gibi Münif Paşa da Voltaire, Fénelon ve Fontenelle’den seçilmiş on bir diyalogu içeren *Muhâverât-ı Hikemiyye*’sinde benzer amaç güder. Ancak ikisi arasındaki ayrım, eserlerinde iktisat ile pozitivism arasında kurdukları paralellikler ve aydınlanmacı paradigmalarına rağmen, Münif Paşa’nın referansları arasında dini kaynaklara sık sık atıfta bulunmasıdır.

Bu bahsi kapatmadan önce, *Hazîne-i Evrak* mecmuasına da kısaca değinmek gerekir. Münif Paşa’nın himayesinde yayınlanan ve yazar kadrosunun gedikli olduğu dergi, Mahmud Celâleddin⁸ ile Sâmipaşazâde Abdülbâki tarafından 1881-1886 arasında çıkar. Tabloid ebattaki ilk yayındır ve ilk sayısının önsözünde -içerik ve program açısından- Mecmûa-i Fünûn’un devamı olma gayesini açıkça ilan edilir. İstibdat döneminin etkisiyle siyasi konulardan mümkün olduğunca kaçınılmaya çalışarak genellikle edebi yazılarca biçimlenmiş, ancak yine de sıkça pozitif bilimlerle iktisada yer verilmiştir (Akün, 1998, s. 134; Toprak, 2013, ss. 81-82; Sayar, 2001, s. 423). Mahmud Celâleddin Bey’in -daha sonra kitaba dönüşecek- *Ekonomi Politik: İlm-i Emval-i Milliye* başlıklı yazı dizisi ikinci, yirmi altıncı, yirmi yedinci sayılarda; Suphi Paşa’nın *Umur-ı Devlet Hakkında Layiha*’sı on beş, on altı, on sekiz, on dokuzuncu sayılarda yayımlanır. Bunlar dışında, üçüncü sayıda Mösyö Hugo’nun *Tarife* ve beşinci sayıda imzasız olarak *Meskûkât* başlıklı yazılar yer alacaktır. Ayrıca Mahmud Celâleddin idaresindeki “ekonomi-politik” köşesi, ekonomi ve iktisat alanlarında okuyucuları yönlendirici nitelikteki bilgilendirmelerde bulunur (Kabataş, 1998, s. 115). Bu arada Meskukat yazısında imza bulunmasa da -ilk nümismatikçi- Suphi Paşa tarafından yazılmış olma ihtimali yüksektir. Mahmud Celâleddin Bey’in iktisatla ilişkili Batı tarzında yazılmış ilk eserlerden olan kitabı ile Suphi Paşa’nın ülkenin sorunları hakkında dönemin padişahı Abdülaziz’e takdim edilmek üzere hazırlanan layihası, hem yeni bir pozitif bilim olarak ağırlığı giderek daha fazla hissedilen modern iktisat anlayışını hem de Osmanlı Devleti’nin iktisadi sorunları hakkında genel değerlendirmeleri içerir (Demir, 2020, s. 263).

3.3. Devletin Yönetim Sistemine İktisadi ve Mali Çözüm Arayışları: Namık Kemal

Paris ve Londra dönemlerinde siyaseten Montesquieu, Rousseau, Hobbes, Locke’un kitaplarını tetkik eden Namık Kemal, iktisaden de uygulamada Ricardo-Mill ve teoride Ricardo-Smith çizgisinde okumalar yapmıştır (Solnon, 2020, s. 530; Sayar, 1986, ss. 329-331). Gümrük Kalemindeki memurluk deneyimiye, siyasi ve düşünsel mücadelesinde kilometre taşları olan

⁸ Mahmud Celâleddin, *Hazine-i Evrak* haricinde *Cerîde* ve *İnsaniyet* adlı dergilerin de kurucusudur. *Cerîde*, 15 Ekim 1908 ile 18 Ağustos 1909 arasında -ilk yıl otuz sekiz ve ikinci yıl kırk sekiz olmak üzere- toplam seksen altı sayı çıkmıştır. (Ebüzziya, 1993: 403) Mecmua-i Fünûn ile *Hazîne-i Evrak* çizgisinde bir içerik ve yayın politikası izleyen dergi, edebi ve siyasi yönleri baskın olmakla birlikte pozitif bilimlere ilişkin yazılara da yer verir. *Cerîde*’nin ardından 1911’de yayın hayatına adım atan *İnsâniyet* ise, kadınlara mahsus aylık dergi olarak sadece iki sayı çıkmıştır.

Tasvîr-i Efkâr, *İbret*, *Diyojen*, *Hürriyet* gazeteleri ile kendi çıkardığı *Hadîka*, *Sir'ac* gibi yayınlarda yansımaları bulacaktır. Londra ile Cenevre'de yayınlanan ve idaresini Ziya Paşa'yla üstlendiği *Hürriyet*'teki -sürgün psikolojisiyle eleştirel ve keskin üslubun damgasını taşıyan- yazılarında, maliye ve iktisat perspektiflerinden mali politikalar, bütçe, vergiler, servet, dış borçlar ve israf konularını bilhassa gündeme taşımıştır. Özellikle ilk evrelere ait konularını pür iktisadi içeren bir yaklaşımla doğrudan ilişkilendirmek iddialı olabileceğinden, mali-iktisadi meselelere toplumsal sorunları merkeze alarak politik bağlamda yaklaştığını söylemek daha doğru olur. Ancak bu yazılardan dönemin iktisadi yapısı ile -daha da önemlisi- zihniyeti hakkında çok şey çıkarmak mümkündür. Şu husus göz önünde tutulmalıdır ki, ulus-devlet yerine imparatorluk çatısı altında vücut bulmuş söz konusu süreçte iktisat daha çok mali konular ile gelişmelerin içine gömülü durumdadır. Bu yüzden iktisadi içeren direkt bir kuramsal bakış açısı yerine, onun konularını ve özünü mali meseleler planında aramak ve yakalamak gerekir.

Kronolojik olarak, alttaki tabloda listelenen konuların ağırlıkta olduğu -1868 ile 1869 arasına denk gelen- *Hürriyet* gazetesinde mali meseleler ön plandayken, sonraki döneme ait -1872 ile 1873 arasındaki- *İbret* gazetesindeyse maliye ve hazine gibi alanlar yerlerini yavaş yavaş iktisat, ticaret ve sanayi hususlarına bırakır. *İbret* gazetesindeki iktisadın tümüyle belirgin hale geldiği yazılardan en önemlileri şunlardır: *İbret* başlıklı makalede, özel girişimcilik ile Batı tipi kurumsallaşmış şirketlerin gelişmemiş olmasını gerilemenin nedenleri arasında gösterirken, bunları mümkün kılacak yeterli sermaye birikiminin varlığını da sanayi, ticaret ve bankacılık sisteminin gelişmişliğinde arar. *Sanayi ve Ticaretimiz* makalesi daha da teferruat içeriklidir. Ülkenin ticari sömürgeye dönüşmesini, Reşit Paşa'nın imzaladığı iç pazarlara yönelik ticaret izni ve yabancılara tanınan imtiyazlar, sanayi ve ticaretin gelişmesini sağlayacak okulların yetersizliği, hazine ve tahvil alışverişi yerine sanayi ve ticareti temel alıp geliştirecek bankalardan yoksunluk ile ticari ve sınai malların dağıtım sürecinde ulaşım imkanlarının kısıtlılığına bağlar. (Çavdar, 1992, ss. 45, 49) İktisat yazılarında hem döneme özgü pozitivist zihniyet hem de -kurtuluş umudunu ticaret ve sanayide gören- modernist bakış öne çıkar. *Avrupa Medeniyetinden İbret Dersi Almak* makalesinde, bu medeniyete şuurlu biçimde dahil olmanın tesânüd⁹ doğuracağını belirtir ve süreci formüle eder: Toplumcu dayanışmanın ilk durağı olan okulda alınacak eğitim atölye tezgahlarında verimliliği getirecektir, bu tezgahların güzergahıysa fabrika ve bankalardır, nihai süreçte de ülke hem servete hem refaha kavuşmuş olur. Demografiyi konu alan *Nüfus* yazısında, gelişmenin başlıca araçları saydığı nüfus ile iktisat arasında doğrudan ilişkisellik kurarak, tarım ve sanayi sektörlerinden karşılaştırmalı örnekler verir, sanayi toplumunun dinamosunu teşkil eden iş bölümü üzerinde durur, nüfusla birlikte faiz artışının yaşanmasını da tartışmaya açar. Yeni kurulacak bir monopolü işleyen *Regie* yazısında, -Sakızlı Ohannes'in izinden giderek- dönemin alameti farikası haline gelen ve kendisiyle özdeşleşen özgürlükler meselesi odağında liberal bir yaklaşımla iktisadi alandaki özgürlükçülüğün göstergesi sayılan gümrük serbestiyetinden yana tavır sergiler, ancak önceki görüşlerine karşıt tezler içeren bu yazısında bahsedilen konunun ülke açısından sonuçlarını hesaba katmaz; yabancı sermayenin iç pazardaki hakimiyetinin neticesindeki sömürü düzeninin zaten sallantıda olan ekonominin sonunu getireceğini, Türk esnafı ile loncaları çökertirken yalnızca yabancı sermayeyle ortaklık içindeki azınlıkların işine geleceğini göz ardı eder (Ülken, 1992, ss. 99-103). İlginç olan Osmanlı ekonomisinin çöküşünü 1838'de İngiltere ile imzalanan ticaret anlaşmasına bağlayanın (Önsoy, 1988, s. 30), birkaç kuruş maaşlı memuriyete tenezzül etmeyen azınlıkların becerilerini ticarete yönelterek ülkenin nimetlerini sömürdüklerini söyleyenin (Kuntay, 1944, s. 185), yabancılara kastederek bin şirketten daha zengin kişilerin devletlerden daha güçlü şirketlere sahip olmalarından yakınanın (Özön, 1997, s. 41), Avrupa'dan ithal edilen malların yerli zanaatkarların ürünlerini gözden düşürüp tezgahlarının kapanmasına ve

⁹ Tesânüd: Toplumu oluşturan bireylerin birbirleriyle dayanışma ve yardımlaşma içinde olmalarını, birbirlerine güç ve destek sağlamalarını ifade eden ahlâk terimidir.

sanat erbabının mahvolmasına değinerek sürekli isyan edenin yine kendisi olmasıdır (Avcıoğlu, 1969, s. 156).

Bir mektubundaki “Devlet iktisadi kaynaklarını kaybettikçe siyasi olarak da güçten düşmüştür” ifadesinden anlaşılabilceği üzere günün koşulları açısından ekonominin önemini fazlasıyla farkındadır (Turna, 2020, s. 72). Ancak iktisat bilgisi ile derinliğinin, Şinasi ile özellikle Münif Paşa’ya göre oldukça kıt olduğu da bir başka gerçekliktir. Nihayetinde kendisi iktisatçı değil ülkenin yaşadığı krizlere çözüm ararken iktisat bilgisi daha çok gözlemleriyle şekillenmiş bir Osmanlı aydınıdır ve bu arayışlar zaman zaman yalpalamasına yol açar. Lâkin bu durumu tutarsızlık yerine dönemsel şartlara göre değişebilen popülist eğilimler vasıtasıyla anlamaya çalışmak daha doğru olacaktır.

Tablo 2: *Namık Kemal’in Maliye ve Ekonomi Konularında Hürriyet Gazetesi’ndeki Yazıları*

Tarih	Sayı	Makale Adı ve İçeriği
23 R.evvel 1285 (13 Temmuz 1868)	3	Yeni Osmanlılar ve Babîâlî: Devletin karşı karşıya kaldığı en büyük tehlikeyi israfta görerek, devletin sorumsuzca borçlanmasına ve bunun karşılığında faiz borçlarının yüküne eleştiri getirir. Ayrıca ticaret, sanayi, tarım, eğitimde geri kalmışlığa rağmen harcamaların zevk-ü sefaya ayrılmasına da isyandır.
21 R.ahir 1285 (10 Ağustos 1868)	7	Servet-i mülkiyeye ve idare-i hâzıraya dair makale: Bir zamanlar en yüksek refah seviyesine ulaşmış bir milletin, sahip olduğu geniş topraklar ile çok sayıdaki yetenekli insan gücüne rağmen çöküş tehlikesiyle karşı karşıya kalması iktisadi sektörler ve ticaret pencerelerinden tartışılır. Servetin üç kaynağını tarım, zanaat ve -hepsinden üstün tuttuğu- ticarete dayandırırken, Osmanlı ile Batılı ülkeler nezdinde mukayeseli bir değerlendirmede bulunur.
28 R.ahir 1285 (17 Ağustos 1868)	8	Mülkümüzün servetine dair geçen numerodaki makaleye zeyl: Öncekinin devamı olan makalede, devlet maliyesi ile buradaki israfı karşılaştırmalı ve detaylı biçimde iktisaden ele alarak bütçe kalemleri özelinde tartışmaya açar.
13 C.evvel 1285 (31 Ağustos 1868)	10	Sekizinci numeromuzdaki maliye bendine zeyl: Yabancılarla iç ticaret izinlerinin yerli sanayii yok etme intibai yaratmasından hareketle, ithal ürünlerden %5 gümrük vergisi alınırken yerli ürünlerden %8 vergi tahsil edilmesi kınar. Ayrıca ekonomiyi düzeltme yolunu yeni vergilerin icadında değil, yerli bir tüccar sınıfı meydana getirmek ve yerli bankalar kurmakta bulur.
4 C.ahir 1285 (21 Eylül 1868)	13	İstanbul’da bulunan muhabirlerimizden birinden tahrirât: Galata sarraflarının çekmecelerinde, devlete ait düzensiz borçlar kaynaklı üç milyonluk tahvil bulunduğu ve Osmanlı Bankası’nın bunları %20 oranında kayıpla nakde çevirdiği, üstelik bu tahvillerin azalmak yerine her geçen gün daha da artmasının devlete karşı şaşkınlık ve güvensizlik duyulmasına yol açtığından bahsedilmekte.
12 C.evvel 1285 (29 Eylül 1868)	14	Usul-i meşverete dair üçüncü mektup: Kamu yönetiminin temelini, adaletin etkin ve tarafsız biçimde icrası ile toplumsal ve ekonomik kalkınmanın sağlanması gibi iki asli unsura dayandıran yazı; liberal anlayış çerçevesinde iç işlerine ait idarenin başarısında hukukun işlerliği kadar üretim ve refahı artıran politikaların önemine de dikkat çeker.
25 C.ahir 1285 (120 Ekim 1868)	16	Diğer başlıklı yazı, ekonomik krizle ilgilidir ve halkın maruz kaldığı parasızlığa vurgu yapar. Bedesten esnafının yüz kuruşluk ürünleri yirmi kuruşa vermesine rağmen siftah dahi edemediğinden yahut eskinin saygın ailelerinin maddi ve manevi değere sahip aile yadigarlarını elden çıkararak kuru ekmek alabilme derdine düştüklerinden söz açar
10 Recep 1285 (26 Ekim 1868)	18	İstanbul’dan diğer mektup: Kendisine yazılan mektup özelinde ekonominin nasıl bir çöküş yaşadığı ve halkın hızla yoksullaşması konu edilerek, evlerde bir parça pirinç kalmışsa da yağ olmadığı için yemek yapılamadığından, yeni elbise alınamayıp yamalı gezildiğinden, sabun alınamadığı için insanların bitlendiğinden, hanelerde kömür olmadığı için soğukta titreyip durma dışında elden bir şey gelmediğinden, vs. söz edilir.
17 Recep 1285 (2 Kasım 1868)	19	Devletin tedennîsine dair makale: Asıl konusu memurlar olan bu makale, ekonomik meselelere de değinerek devletin çöküş nedenleri arasındaki iktisadi ve mali sorunlar hakkında değerlendirmelerde bulunur.
2 Şaban 1285	21	İstikrâz protestosu: Babîâlî’nin 125 milyon franklık yeni bir borçlanmaya gideceğinin ortaya çıkmasıyla, halkın bunu hoş karşılamayıp İstanbul’da imza

(16 Kasım 1868)		yoluyla protestoya açması üzerinden; bunun eğitimin iyileştirilmesi, yeni yollar yapılması, daha önceden alınan borçların ödemesi, bir süredir para alamayan memurlara maaşlarının verilmesi veya halk yararına kullanılması gibi müsbet alanlar yerine yeni saray ve köşkerin yapılması gibi halka yararı olmayan lüzumsuz gösterişlere harcanacak olması kınanır.
2 Şaban 1285 (16 Kasım 1868)	21	Ecnebilerin tasarruf-ı emlak salâhiyeti: Yabancı sermayeyle kurdukları ortaklıklarla iyice zenginleşen azınlıklara Babiâli'nin taşınmaz mülk edinme hakkı vermesiyle zaten yoksulluk içindeki İstanbul halkının artık Anadolu'ya göç etmek zorunda kalacağı bahsiyle, kapitülasyonlarla her geçen gün daha fazla hissedilen ekonomik bağımlılık, yabancı sermaye egemenliği ve mali adaletsizlik bağlamlarında yerli esnafın ticaretten tamamen silineceği ve başkentin de azınlıklara teslim olacağı uyarıları yapılmaktadır.
13 Şaban 1285 (23 Kasım 1868)	22	İstikrâr-ı cedid üzerine Yeni Osmanlılar Cemiyeti'nin mütalaâtı: Enflasyonist para politikası, gelir-gider açığı, bütçe disiplini, fiskal sürdürülebilirlik açısından ciddi risk barındıran borç faizlerinin para basılarak ödenmesi, adam kayırmacılık sorunlarına değinen yazı, yeni bir dış borçlanmaya gidilmesini yanında sarayın lüks harcamaları belirlenmiş ödenekleri aşınca devletin sabit gelirleri bunu karşılayamadığından yanlış bir yöntem olan kâğıt para tedavülüne başvurulmasını ve bunun tükenmez bir gelir kaynağı gibi algılanıp lüks harcamaları daha da arttırmasını konu eder.
23 Şaban 1285 (7 Aralık 1868)	24	Finance gazetesinden tercüme İngiltere başbakanı Edward Smith-Stanley'in Osmanlı maliyesine resmi uyarılarına cevap nitelikli yazıda, mali zafiyetler dış gözlemciler ile Avrupa finans çevrelerinin bakış açıları doğrultusunda hicvedilmiştir. Ekonominin idaresindeki liyakatsizlik, devlet hazinesi ile saray erkanının bütçelerinin birbirinden ayrılmamış olması, hesap verilebilir bir sistemin eksikliği kınanırken, mali ve iktisadi alanlarda bize uzman borç verin denilerek benzer kinaye Lord Stanley'e de yönelmiştir.
7 Ramazan 1285 (21 Aralık 1868)	26	İstanbul Vergisi Fermanla tüm tebaanın eşitliği ilan edilmişken İstanbul halkının vergi, askerlik, askeri yardım gibi en temel yükümlülüklerden muaf tutulmasından ve vergi yükünün taşraya yansıtılmasından yakınarak, İstanbul limanlarında dönen büyük ticaret sahipleri ile İstanbul'da konaklarda ikamet edenlerden de alınması talep ediliyor
14 Ramazan 1285 (28 Aralık 1868)	27	İdare-i hâzranın hülâsa âsârı: İstanbul'dan vergi alınması hususu, bu sefer taşradan başkente gelen bir çiftlik ağasının gözünden işlenir; taşrada halk, memurlar ve askerler yokluk içinde inlerken, devlet erkânının sahip olduğu imkanlar ve denize sıfır yahlarda keyif çatanların sahip olduğu koşullarla taşra mukayese edilir.
21 Ramazan 1285 (4 Ocak 1869)	28	Yirmi beşinci numarada olan haturaya zeyl: Devletin yükselişi ile düşüşü arasındaki ilişkiyi hukuk, adalet ve iktisadi düzen üzerinden açıklayan tarihsel bir şema sunar. Bu yaklaşım, 18. ve 19. yüzyıl Osmanlı düşünce dünyasında yaygın olan "adalet dairesi" teorisinin yansıması olmak yanında sistemin çürümüşlüğüne sert biçimde muhalefettir.
26 Şevval 1285 (8 Şubat 1869)	33	Umûr-ı Nâfia Nazırlı Davud Paşa'nın Viyana'da akdedeceği istirâz: İstanbul'dan Belgrad'a uzanacak demiryolu projesiyle ilgili bu yazı devletin bu sefer de Avusturyalı bankerlerin eline düşeceği uyarısında bulunur, dış borçlara yönelik politikalar ile bunların ulusal egemenliğe yönelecek tehditleri noktasında derin bir eleştiridir.
1 Zilhicce 1285 (15 Mart 1869)	38	Yeni İstikrâr: Osmanlı maliyesinin müzminleşen dışa bağımlılığı ve dış borçlanmanın süreklilik kazanan yapısı hakkındaki yazı, alınan 25 milyon franklık borcun tahsil edilemeyen taksitlerine dair Paris'te yürütülen müzakereler ve mali bağımsızlığın sembolik olarak Avrupa finans çevrelerine devredilmesini konu etmektedir.
29 Zilhicce 1285 (12 Nisan 1869)	42	Reybü'l-menûn: Avrupalı hükümdar ve yöneticilerin yıllık ödenekleriyle kişisel maaşları tablo halinde verilerek, ekonomik çöküşe yol açan zihniyet bürokrasideki israfla ilişkilendiriyor ve milli gelir açısından dünyanın ilk sıralarında yer alan ABD Başkanının bile Osmanlı sadrazamlarının yarısından daha az maaş aldığı belgeleniyor.
7 Muharrem 1286 (19 Nisan 1869)	43	Reybü'l-menûn: Devam niteliğindeki yazı, toplumsal adalet ve kalkınma anlayışları bağlamında mali ve iktisadi politikaları sert bir dille eleştiriyor. Yüzeyselliğin ötesine geçemeyen ilerleme zihniyetinin, milli kimliği yitirmekten,

		devlet gelirlerinin yarısını faize verecek şekilde borçlanmaktan, halkı aç çıplak bırakarak elde edilen vergilerin birkaç kişi arasında yağmalanmasından ibaret kaldığı vurgulanıp, sadece borçlanma, eşitsizlik, sömürüyle örülü bir çöküşü getirdiği savunuluyor.
21 Muharrem 1286 (3 Mayıs 1869)	45	Reybü'l-menûn: Hırsını alamayarak aynı konuda yazmaya devam etmekte; emirname ile idarecilerin akrabalarını kollayıp yönetim kademelerine atamamaları buyurulmuş iken, bu kuralın taşrayla sınırlı kalıp İstanbul'u kapsamamasından yakınıyor.
5 Safer 1286 (17 Mayıs 1869)	47	Esham-ı umumiye üzerine makale: Osmanlı maliyesinin iç borçlanma için kullandığı devlet tahvillerinin işleyişine dair iktisadi rasyonaliteyle yazılmış metinde, bir yandan maliye yönetimi teknik anlamda sorgulanırken diğer yandan halkın sistemden duyduğu güvensizlik dile getirilir.
5 Safer 1286 (17 Mayıs 1869)	47	Terakki'de münderiç bir makale üzerine mülâhazat: Terakkî gazetesinin maliyenin ıslahı için önerdiği Avrupa'dan maliye memuru getirilmesi teklifi, reformların dışarıya bağlanmasının maliyenin zaten kırılğan olan kurumsal yapısını daha da zayıflatacağı için iyi niyetli fakat tehlikeli bir çözüm olarak görülür. N. Kemal'in önerisiyse, yerli kadrolarla reform yapma ve kamu idaresinde ahlaki sorumluluğu güçlendirmedir.
4 R.evvel 1286 (14 Haziran 1869)	51	İstanbul'dan tahrîrât: "Yere batasıca dış borç alma kapısı bir türlü kapanmadı gitti" isyanıyla başlayan yazı, dış borçlar ve mali çöküş konusundaki iktisadi eleştirinin zirve örneğidir. 15 milyon frank daha borç alacağı ortaya çıkınca üslup iyice sertleşmiş ve siyasi ilgisizlik, bürokratik çürümüşlük, toplumsal çaresizlik öne çıkmıştır
11 R.evvel 1286 (21 Haziran 1869)	52	Reybü'l-menûn: La Turquide'de çıkan Osmanlı'da girişimciliğin önündeki engeller konulu yazıya Takvim-i Vekayi'nin muhalefeti üzerine N. Kemal, maliye alanından çıkıp tümüyle iktisadi alana kayarak "teşebbüs özgürlüğü" ile liberal iktisat anlayışını savunuyor. "Devlet, esnafla rekabet ettikçe sanayi gelişmez" dediği yazıda, kamunun üretici aktör olarak piyasada yer almasının sakıncalarına işaret ederek, girişimciliğin önündeki bürokratik, geleneksel ve kurumsal engellere işaret ediyor.
8 C.evvel 1286 (16 Ağustos 1869)	60	Reybü'l-menûn: İktisadi zihniyetin açıkça satırlarından sızdığı yazıda borç yüzünden hapis cezasına karşı çıkan N. Kemal, klasik liberal anlayışın mali iktidarı sınırlandırması ve kamusal gücün hukukla çerçevelenmesi gerekliliği yanında iktisadi adaletin de ancak güçlü ve adil bir vergi sistemiyle sağlanabileceği inancını savunuyor.
22 C.evvel 1286 (30 Ağustos 1869)	62	Muvâzene-i Mâliye I – Hizmet: Bütçe yapmanın faydalarına değinerek, hem eldeki geliri devlet yönetimine göstermek suretiyle harcamaların dikkatli yapılmasını sağlaması hem de hazinenin durumunu topluma ilan ederek devletin itibarını muhafaza etmesi noktalarındaki önemini belirtir.
29 C.evvel 1286 (6 Eylül 1869)	63	Muvâzene-i Mâliye II – İbret: 1868 yılı mali bütçesini Fransa'nınkiyle karşılaştıran yazı, varidat kalemlerinde Osmanlı bütçesinin en önemli kısmını 'aşar', Fransa'ninkini ise 'aşar' ve 'ağnam' vergilerinin oluşturduğunu, Osmanlı'nın başlıca gelirini halkın birincil ihtiyaçlarından temin ettiğini gösterir.
17 Ramazan 1286 (20 Aralık 1869)	78	Suavi Efendi tarafından gelen mektup sureti: Osmanlı mali bütçesindeki rakamların gerçeği yansıtmadığını söyleyen Ali Suavi'nin mektubuna yer veren yazı, gelirlerde üçte bir oranında (761.879 kese) açık bulunduğu ve Suavi'nin âlimlerden aldığı fetvaya göre bunun sorumlusu Sadrazam Ali Paşa'nın katlinin vacip olduğu üzerinedir.
13 Zilkade 1286 (14 Şubat 1870)	86	"Hukuk ve mehâkîm" bendinin mâba'dı: Hukuk sisteminin ekonomik ve ticari hayata etkileri bağlamında bağımsız ve tarafsız mahkemelerin önemini vurgulanarak, hukuki güvence eksikliği ticari faaliyetleri olumsuz etkilediğinden, ekonomik güven ortamı ve ticaretin gelişimi noktasında hukukun üstünlüğünü sağlanmanın hayatiyetine değinilir.
15 Muharrem 1287 (24 Mart 1870)	91	Yine mi istikrâr? Artık iyice mali disiplinden uzaklaşan devletin, üretken yatırımlar yerine borçlanmaya dayalı bir ekonomi anlayışını benimsemesinin sadece ekonomik bağımsızlığı zedelemekle kalmayıp halkın refahını da olumsuz etkilediği belirtilir. Ayrıca, borçlanmanın kısa vadeli çözümler sunduğu ve uzun vadede ekonomik yapıyı daha kırılğan hale getirdiği hatırlatılır.

Kaynak: Namık Kemal, (2018) *Sürgünde Muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi (1868-1869)*, Cilt: I-II.

4. Sonuç

Tarihte bazı dönemler, olaylar kadar düşüncelere de ev sahipliği yapar. Bu anlamda Tanzimat, devletin siyasal ve idari restorasyon hamlesi olmak yanında düşünsel bir devrimin kıvılcımıdır. Bu devrimin belki de en özgün ve kalıcı izleri, iktisadi ve mali düşüncelerin kamusal görünürlük kazanmasıyla hayat bulmuştur. Ancak mesele sadece ‘ekonomik meselelerin konuşulması’ da değildir, bizzat bu konuşmanın tarzıdır. Basının dilinde yoğrulan iktisat ve maliye, sarayın hesap defterlerinden ibaret kalmaktan çıkarak sokaklarda, kahvehanelerde ve daha da mühimi gazete sütunlarında dolaşan yepyeni bir idrakin maddi suretine dönüşmüştür. Bu minvalde Tanzimat’ı, reformlar dizisi olmaktan öte düşünceyle yoğrulmuş bir muhayyele saymak gerekir, çünkü ekonomi niceliksel berilerin tahakkümünden kurtularak kelimelerin ve dünyasında kurulmaktadır.

Bu çalışma göstermektedir ki, iktisat Tanzimat basınında sadece mali meselelerin çözümüne dönük bir uygulama alanı olmakla sınırlı kalmamış ve kamusal ahlakın, özgürlüğün, ontolojik anlam arayışlarının merkezinde de konumlanmıştır. Bu, modern iktisadi düşüncenin Batı’daki evrimine koşut ama ondan tamamen farklı bir seyre işaret etmektedir. Batı’da iktisat genellikle üretim ve mübadele süreçlerinin rasyonel örgütlenmesi noktasında bir tanıma kavuşurken, Osmanlı aydını için hem devletin hem de toplumun varlık mücadelesinin düşünsel anlamda yeniden inşasıdır. Bir başka deyişle, Tanzimat basınında iktisat, reel-politik ile etik arasındaki köprüdür.

Namık Kemal’in kaleminden dökülen istikraz eleştirileri, mali bağımsızlık sorunu haricinde devletin şahsiyetini de tartışmaya açar. O’na göre borç sadece kasayı değil, izzeti de kemiren bir urdur. Bu yaklaşım, basit bir borçlanma analizinin ötesinde bir özgürlük arayışının iktisadi dille ifadesidir. Aynı şekilde Münif Paşa’nın Batılı felsefeciler ile iktisatçılardan yaptığı çeviriler ve bu çevirilere eşlik eden yorumları, Tanzimat entelijansiyaasının düşünceyle eylem yahut soyutla somut arasında kurduğu organik bağı görünür kılar. Bu çabalar ne sırf taklit ne de ham hayaldir; bunlar, düşüncenin kendi yerel toprağında yeniden kök salma girişimleridir.

Bu anlamda Tanzimat basını, entelektüel süreklilik kadar entelektüel kopuşun da mekânıdır. Geleneksel Osmanlı iktisadi düşüncesinde halk ile ekonomi arasına çekilen perde, basın yoluyla aralanmaya çalışılır. Bu, sıradan bir bilgilendirme çabasını aşarak bir inşa faaliyeti girişimine işaret eder. Gazetelerde yayımlanan her iktisadi ve mali içerik, halkı ekonomik bir özneye dönüştürme gayretlerinin izdüşümüdür. O yüzden Tanzimat basınına anlamak, içerikle sınırlı kalmayıp o içeriğin niçin ve nasıl sunulduğunu da anlamaktır. Bu da bizi kaçınılmaz olarak basının estetik ve retorik boyutuna yöneltir, çünkü bu yazılarda ekonomi bir anlatı olarak kurulur: zaman zaman kahramanı halk olan bir destan, zaman zaman trajedisi borç olan bir oyun, zaman zaman da çözümü meçhul bir iktisadi bilmece olarak...

Tanzimat aydınının düşünceyle kurduğu ilişki, bugünün akademik dünyasında hâlâ tam anlamıyla çözümlenebilmiş değildir. Oysa bu ilişki, bugün bile geçerliliğini koruyan bir model önerisidir: çok katmanlı ve çok disiplinli, eleştirel ama yapıcı, evrensel ama yerel bir düşünce iklimi! Tanzimat aydını hem devleti hem toplumu hem de bireyi aynı anda kurgular; bir bürokrat gibi planlar, bir şair gibi hisseder, bir gazeteci gibi yazar ve bir filozof gibi sorular sorar. Bu çok yönlü misyon Tanzimat basınına, bir yandan kurumsal anlamda mektep diğer yandan da düşünsel anlamda laboratuvara dönüştürür. Burada kağıda dökülen yazılar, yalnızca bir dönemin tanıklığını değil, aynı zamanda o dönemin tahayyül ettiği geleceğin mürekkebiyle yazılmış düşünce dünyasının yansımalarını verir.

Dikkat çekilmek istenen bir başka boyut, iktisadi ve mali meselelerin aydınlar arası bir tartışma argümanı olarak kalmaması ve giderek genişleyen kamusal zeminde gündem bulmasıdır. *Tasvîr-i Efkar*’dan *Hürriyet*’e, *Mecmua-i Fünûn*’dan *İbret*’e kadar uzanan yayın silsilesi, okuryazar bir zümre yanında ‘iktisadi vatandaşlık’ kavramına da hitap eder. Yani devletin iktisadi ve mali kararlarına dair halkın düşünce üretme, sorgulama ve muhalefet etme hakkına. Bu durum basını,

sadece bilgi aktarımıyla sınırlı kalmayıp bilgileri üreten, kamusal vicdanı şekillendiren ve devlet-toplum ilişkisini yeniden kuran bir kurum haline getirir.

Elbette ki bu sürecin sancısız olmadığını söylemek mümkün değil. Tanzimat basınında yer bulan birçok iktisadi ve mali tartışma, kendi içinde çelişki, belirsizlik, hatta boşluklar barındırır. Ancak bu durum dönem aydınlarının düşünsel cesaretini gölgelemez; çünkü asıl kıymetli olan meselelerin ‘doğru’ çözümleri değil, bizzat ‘sorun’ olarak ortaya konabilmeleridir. Bu, modern düşüncenin en temel adımına karşılık gelir, yani dünyaya bir sorunsal penceresinden bakmaya. Tanzimat basını, bu ‘mesele odaklı’ bakış açısının aydınlar arasında kabul görüp benimsenmesine yol açmıştır.

Bugün tarihsel bağlamından kopararak kuramların teknik çerçevesi içinde sıkışıp kalan iktisadi ve mali meseleler karşısında Tanzimat’ın sunduğu bu düşünsel zenginlik son derece takdire şayandır. Bu zenginlik, sadece geçmişe ait değildir, bugün halâ sürmekte olan bir arayışın erken dönemleridir. İktisadın ve maliyenin yalnızca ‘ne’yi değil, ‘nasıl’ı da içerdiği; rakamların ötesinde anlamlar taşıdığı, her kararın arkasında bir değer yargısının, bir siyasi yönelimin ve bir ahlaki tercihin bulunduğu fikri. Bu fikir, Tanzimat basınının entelektüel mirasıdır.

Ama son noktayı koymadan önce yine de belirtmek gerekir ki madalyonun bir de diğer yüzü var, zira bu “fikirin” derinliği meselesi yeni bir çalışmanın konusu olacak kadar geniş ölçekli ve tartışmalıdır. Dönemsel koşullar gereği iktisadın çoğunlukla mali meselelerden ayrı düşünülmemesi ve sürekli gündeme tutsak olması, mali iktisat alanında verilmiş ilk sistematik eser olan -sekizinci yüzyıl ortasına ait- Ebû Yûsuf’un *Kitâbü’l-Harâc*, hatta aşağı yukarı aynı sürece denk düşen Ebû Ubeyd Kâsım b. Sellâm’ın *Kitâbü’l-Emvâl*’inin sahip oldukları dönemsel önem ve derinlikten uzak düşmesinin başlıca nedenidir. Tanzimat’ın iktisadi ve mali düşüncesinin derinliği, ya iktisadi ve mali meseleleri -zekât, alışveriş, kira, borç, kefalet, vb. gibi muamelât konularını içeren- gündeme dayalı biçimde mevcut sorunlarla ilişkilendirmekle yetinmiş Mâlik b. Enes’in *el-Muvatta*’ eserini andırır şekilde teori yerine pratiğin içine gömülüdür ya da yeni açılan yüksek okulların kürsülerinde liberal bilgelik taslayan ve savundukları kuramlara dogmatik biçimde saplanıp kalan organik aydınların Smith, Ricardo, Malthus, Say çevirileri ile onlardan alınan ilhamla kağıda dökülmüş “iktisat kitaplarından” ibarettir.

Sonuç olarak, iktisadi düşüncenin halkın gündelik yaşamına, zihnine, hatta duygularına sızmasının aracı rolünü üstlenen Tanzimat basını, Osmanlı toplumunun iktisadi ve mali bakışını yalnızca şekillendirmemiş; aynı zamanda ona yeni bir dil, yeni bir etik, yeni bir estetik kazandırmıştır. Bu dil, bugünün ivedi, teknik ve çoğu zaman duyarsız iktisadi ve mali tartışmalarına karşı, düşünceyle beslenip insanla başlayan ve toplumla bütünleşen bir alternatif sunar. Bu nedenle çalışmada ele alınan içerik tarihsel, iktisadi, mali ve siyasi okumalar yanında bir gelecek önerisidir de! Geçmişin kelimelerinde saklı olan düşünsel cesareti bugüne taşımak, basit bir nostalji ediminden öte köklü bir sorumluluktur; zira düşünce, zamanın ötesinde bir eylemdir. Ve Tanzimat basını da bu eylemin en parlak izlerini sinesinde barındırır.

Kaynakça

- Akşin, S. (2009). Düşünce ve bilim tarihi (1839-1908). M. Kunt (Ed.), *Osmanlı Devleti 1600-1908* içinde (C. 3, ss. 345-367). İstanbul: Cem Yayınevi.
- Avcıoğlu, D. (1969). *Türkiye’nin düzeni*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (1975). *Türk düşününde batı sorunu*. İstanbul: Bilgi Yayınevi.
- Berkes, N. (2022). *Türkiye’de çağdaşlaşma*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Boratav, K. (2011). *Türkiye iktisat tarihi 1908-2009*. İstanbul: İmge Kitabevi.
- Cem, İ. (1971). *Türkiye’de geri kalmışlığın tarihi*. İstanbul: Cem Yayınevi.

- Çağman, E. ve Savan, M. (2023). *Bir eser, iki tercüme: Otto Hübner'in Ekonomi Politik'i*. İstanbul: Kitabevi Yayınları.
- Çakır, C. (2016). Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Osmanlı iktisat düşüncesi. C. Çakır (Ed.), *Osmanlı medeniyeti içinde* (ss. 87-103). İstanbul: Klasik Yayınları.
- Çavdar, T. (1992). *Türkiye'de liberalizm (1860-1990)*. Ankara: İmge Kitabevi.
- Demir, K. (2025). Osmanlı Devleti'nde bir iktisatçı: Mehmed Cavid'in iktisadi görüşleri. *Dumlupınar Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 85, 1-21. doi: 10.51290/dpusbe.1578196
- Demir, K. (2019). II. Meşrutiyet dönemi Osmanlı Devleti'nde himaye düşüncesi. *Adıyaman Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 33, 441-447.
- Doğan, G. (2021). Sunuş. *İlm-i Servet: Münif Paşa*. Nevşehir: Kapadokya Üniversitesi Yayınları.
- Dolgun, U. (2022). Türkiye'de düşünsel ve kültürel ortam. H. Yazıcı (Ed.), *Türkiye'nin toplumsal yapısı içinde* (ss. 107-155). İstanbul: Nobel Yayıncılık.
- Duman, H. H. (2018). Tanzimat döneminde basın (1828-1875). *Türk basın tarihi*. Eskişehir: Anadolu Üniversitesi Açıköğretim Yayınları.
- Ebüzziya, T. (1973). *Yeni Osmanlılar tarihi* (Cilt 1). İstanbul: Kervan Yayınları.
- Ebüzziya, Z. (1993). Cerîde. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 7, s. 403). İstanbul: Diyanet Vakfı.
- Fındıkoğlu, Z. F. (1948). İktisadî tefekkür tarihimize ait yeni bir vesika. IV. *Türk Tarih Kongresi*, 340-346. Erişim adresi: <https://vdoc.pub/documents/iv-trk-tarih-kongresi-10-14-kasim-1948-ankara-5g9llf6ajra0>
- Genç, M. (2000). *Osmanlı İmparatorluğunda devlet ve ekonomi*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Georgeon, F. (2020). *Osmanlı-Türk modernleşmesi 1900-1930* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Gevgili, A. (1989). *Yükseliş ve düşüş*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Gevgili, A. (1989). *Türkiye'de kapitalizmin gelişmesi ve sosyal sınıflar*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Harman, Ö. F. (1973). *Şinasi'nin makaleleri* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi, İstanbul.
- İnuğur, N. M. (1982). *Basın ve yayın tarihi*. İstanbul: Çağlayan Kitabevi.
- Kahraman, A. (2010). Şinâsi. *TDV İslâm Ansiklopedisi* (C. 39, ss. 166-169). İstanbul: Türkiye Diyanet Vakfı.
- Karaalioglu, S. K. (1982). *Türk edebiyatı tarihi* (C. 2). İstanbul: İnkılâp ve Aka Kitabevleri.
- Kabacalı, A. (1990). *Başlangıçtan günümüze Türkiye'de basın sansürü*. İstanbul: Gazeteciler Cemiyeti Yayını.
- Kabaklı, A. (1979). *Türk edebiyatı*. İstanbul: Türk Edebiyatı Vakfı Yayınları.
- Kabataş, F. B. (1998). *Hazîne-i Evrak dergisi* [Yayımlanmamış yüksek lisans tezi]. Sakarya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Sakarya.
- Karal, E. Z. (2011). *Osmanlı tarihi* (C. 6). Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Karaoğlu, Ö. (2013). İktisadi düşünce tarihimizde bir sayfa: Mecmua-i Fünûn. *Akademik İncelemeler Dergisi*, 8(1), 277-304.

- Kılınçoğlu, D. T. (2023). *Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisat ve kapitalizm*. Ankara: Heretik Yayınları.
- Koloğlu, O. (1996). Osmanlılarda basın ve kamuoyu. *Osmanlı Ansiklopedisi* (C. 6, ss. 151-219). İstanbul: İz Yayıncılık.
- Koloğlu, O. (2009). Ulaşım ve haberleşme. H. İnalcık ve G. Renda (Ed.), *Osmanlı uygarlığı içinde* (C. 1, ss. 442-455). Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı Yayınları.
- Koloğlu, O. (2018). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla basın tarihi*. İstanbul: Pozitif Yayınları.
- Kongar, E. (2007). *21. yüzyılda Türkiye*. İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Kuntay, M. C. (1944). *Namık Kemal: devrinin insanları ve olayları arasında* (Cilt 1). Ankara: Maarif Matbaası.
- Lewis, B. (1984). *Modern Türkiye'nin doğuşu* (M. Kırıatlı, Çev.). Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Mardin, Ş. (1997). *Siyasal ve sosyal bilimler*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Mermutlu, B. (2004). *Sosyal düşünce tarihimizde Şinasi*. İstanbul: Kaknüs Yayınları.
- Mutluay, R. (1973). *50 yılın Türk edebiyatı*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Mutman, M. (2002). Şarkiyatçılık/oryantalizm. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modernleşme ve batıcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Münif Paşa. (2021). *İlm-i Servet*. Nevşehir: Kapadokya Üniversitesi Yayınları.
- Namık Kemal. (2018). *Sürgünde muhalefet: Namık Kemal'in Hürriyet Gazetesi (1868-1869)* (Cilt I-II). İstanbul: Vakıf Bank Kültür Yayınları.
- Orman, S. (2015). İlm-i Tedbir-i Menzil, oikonomia ve iktisat. B. A. Çetinkaya (Ed.), *Doğu'dan Batı'ya düşüncenin serüveni içinde* (C. I, ss. 409-458). İstanbul: İnsan Yayınları.
- Ortaylı, İ. (2004). *Osmanlı İmparatorluğu'nda iktisadi ve sosyal değişim*. Ankara: Turhan Yayınevi.
- Önsoy, R. (1988). *Tanzimat dönemi Osmanlı sanayii ve sanayileşme politikası*. İstanbul: Türkiye İş Bankası Yayınları.
- Quataert, D. (2007). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ekonomik ve sosyal tarihi* (Cilt 2). İstanbul: Eren Yayıncılık.
- Özlem, D. (2002). Türkiye'de pozitivizm ve siyaset. T. Bora ve M. Gültekingil (Ed.), *Modernleşme ve Batıcılık*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Özön, M. N. (1997). *Namık Kemal ve İbret Gazetesi*. İstanbul: Yapı Kredi Yayınları.
- Sayar, A. G. (1986). *Osmanlı iktisat düşüncesinin çağdaşlaşması*. İstanbul: Ötüken Yayınları.
- Sayar, A. G. (2001). *Osmanlı'dan 21. yüzyıla*. İstanbul: Ötüken Neşriyat.
- Solnon, J. F. (2020). *Osmanlı İmparatorluğu ve Avrupa* (A. Berktaş, Çev.). İstanbul: İş Bankası Yayınları.
- Şeker, Ş. (2012). *Sadık bir muhalif*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Şinasi, İ. (1860). Tercümân-ı Ahvâl mukaddimesi. *Tercümân-ı Ahvâl*, (1). Erişim adresi: <https://avys.omu.edu.tr/storage/app/public/adem.caliskan/139226/2-tercuman-ı%20ahval-metin-244>.
- Tabakoğlu, A. (2012). *Türkiye iktisat tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.

- Tanpınar, A. H. (2000). *19. asır Türk edebiyatı tarihi*. İstanbul: Dergâh Yayınları.
- Tekdemir, A. (2011). Osmanlı Devleti'nde ilk ticari gazete: Cerîde-i Ticaret. *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 13(1), 209-221.
- Toprak, Z. (1982). *Türkiye'de millî iktisat (1908-1918)*. Ankara: Yurt Yayınları.
- Toprak, Z. (1999). II. Meşrutiyet'te toplumsal proje: tesanüt, meslek ve millî iktisat. G. Eren (Ed.), *Osmanlı içinde* (C. 3, ss. 571-586). İstanbul: Yeni Türkiye Yayınları.
- Turna, M. (2020). Namık Kemal'in mektupları ışığında Osmanlı'nın sosyo-politik durumu. *Erciyes Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 50, 58-73.
- Türkdoğan, O. (2008). *Osmanlı'dan günümüze Türk toplum yapısı*. İstanbul: Timaş Yayınları.
- Ülken, H. Z. (1992). *Türkiye'de çağdaş düşünce tarihi*. İstanbul: Ülken Yayınları.
- Wells, C. (2020). *İlm-i Tedbir-i Mülk: devlet yönetme bilimi* (M. Dursun, Çev.). İstanbul: Vakıfbank Yayınları.
- Yıldız, A. (2021). Osmanlı basınında ekonomik haberler ve ekonomi gazeteciliğinin ilk izleri (1831-1908). *Tarih ve Gelecek Dergisi*, 7(1), 265-284.